

DIPLOMATIČKA ANALIZA ISPRAVA IZ DOBA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA (I dio)

N. Klaić

Možda bi napor da se u jednom, makar i skraćenom, pregledu obuhvati cjelokupna literatura o ispravama u doba hrvatskih vladara bio uzaludan i nepotreban. Ta jedva se koji od historičara narodne dinastije mogao osloboditi dužnosti da zauzme stav prema izvornom materijalu na osnovu kojega je radio. Uvriježeno mišljenje da se posao historičara sastoji prije svega u tome da bezuvjetno brani svaki sačuvani podatak dalo je toj literaturi posebni pečat. Ona je sve prije negoli kritična. U krajnjoj liniji nisu u diskusijama bili važni dokazi i protudokazi, nego odjek u patriotskoj javnosti.¹ Kako je dakle ta javnost upravljala diskusijama, nije bilo nade da će trijeznu kritičku ocjenu zamijeniti krivo shvaćeni patriotizam. Zato se svakom historičaru narodne dinastije nužno nameće zadaća da savjesnom kritikom izvornog materijala, kao i novim pogledima i shvaćanjima utre put zaista znanstvenom prikazu toga, nesumnjivo najinteresantnijeg, razdoblja hrvatske povijesti.

Iako je osnivač hrvatske moderne historiografije ponekad izražavao sumnju u autentičnost isprava,² temelje je njihovu znanstvenom prikazu udario tek F. Rački. On je, dakako, bio najviše pozvan za taj posao, budući da mu je Akademija povjerila »sakupljanje i uređenje građe odnoseće se na dobu hrvatskih vladalaca iz narodne dinastije hrvatske...«³ Rezultat toga pripremnog rada je sakupljen u raspravi »*Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih*«. Prvi dojmovi što ih je stjecao pregledavajući materiju bili su vrlo oštromni, iako, posve razumljivo, nisu mogli biti konačni. Tako je govoreći o bogatom fondu samostana sv. Krševana zaključio: »Zanimivo jest i to, što imade nekoliko listina u matici i u starom prepisu, koj se tiem može nadzirati maticam«. Kako poznatu oporuku priora Andrije već tada nije mogao naći, izabrao je iz istog fonda 18 isprava »od kojih su dvanaest za cijelo matice, druge pako priepisi iz matica i to obično veoma stari«. On je tada, 1874, dao letimičan pregled samostanskih arhiva, a osobito se

¹ Slučaj V. Novaka koji je podvrgao kritici falsifikate splitskih benediktinka klasičan je primjer na koji način javnost reagira na takve pokušaje. I Šišić se vrlo teško odlučivao na to da isprave ocijeni kao falsifikate, a Barada i Nagy nisu u tom pogledu postupali mnogo bolje. Svakako se među svima naročito ističe L. Katić, koji je do kraja života branio čak i nesumnjive falsifikate.

² J. Lucius u djelu »De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex«, Amsterdam 1666, i osobito u »Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù«, Venezia 1673.

³ *Iztraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih*, Rad 26, 1874, str. 153.

⁴ Rad 26, str. 152—188.

⁵ N. dj., str. 159.

zadržao na opisu Policoriona samostana sv. Ivana u Biogradu.⁶ U samostan benediktinka sv. Marije nije mogao prodrijeti, pa je imao neugodan dojam »da nije ostao gdje koj spomenik stariji od XII veka neopažen...«.⁷ Iako su nakon Zadra »najveću nadu u njemu budile zbirke spljetske«,⁸ ondje je, kao i u Trogiru, ostao uglavnom razočaran. Time je njegov posao bio uglavnom završen, jer se »ni jugoslavenskoj ‚Ateni‘ (tj. Dubrovniku; N. K.) nisam nadao obilnoj žetvi za svoju posebnu radnju«,⁹ a u Kotoru i Šibeniku nije ništa našao.¹⁰ Bio je ipak sretan, jer mu je »pošlo za rukom izpisati 94 izprave od početka X. do konca XI. veka«, od kojih su — kako je tada mislio — »izpisane 14 iz matica, a 70 iz starih priepisa sačuvanih to u zbornicah to u listinah«.¹¹ Usporedivši neka prijašnja izdanja sa svojim prijepisima, on je tvrdio da »pače ne ima ni jedne listine u dojakošnjih izdanjih, koja bi matici vjerno odgovarala«. Prema tome, »korist koja će se iz matica crpsti za kritiku teksta, sama se jasno iztiče«.¹² To je i sam najbolje osjetio u svojim kasnijim radovima. Već 1876. izdaje veći rad o *Hrvatskoj dvorskoj kancelariji i njenim izpravama za vladavine narodne dinastije*,¹³ u kojem mu služe »osnovom listine hrvatskih vladalaca narodne dinastije. Ima jih ukupno 28 i to: jedna kneza Trpimira, jedna kneza Mutimira, 13 kralja Petra Kriesimira, 10 kralja Dimitra Svinimira i 3 kralja Stjepana II.« Tada je, već mnogo oprezniji u zaključivanju, držao da su se sačuvale »samo četiri u matici, na ime dvie Petra Kriesimira, jedna Suinimira i jedna Stjepana II«.¹⁴ Rački, na žalost, tada još ne pomišlja na to, nije li možda poneka isprava došla do nas u neispravnom obliku, tako da njegov prikaz, kao uostalom svi slični kasniji pokušaji, zahtijeva temeljitu preradbu. Već sami nazivi »cancellarius, scriba i notarius... upućuju nas na to — zaključuje Rački — da je hrvatska dvorska kancelarija uređena bila onako, kao što bijaše uređen u ostalih suvremenih evropskih, ponapose zapadnih državah, na ime po rimskobizantinskom obrazcu«.¹⁵ Kako se, prema njegovu uvjerenju, i kneževska dvorska crkva nazivala kapela,¹⁶ kapelani su bili i pisari naših kneževskih isprava. Nazivi kancelar i notar dovode ga na misao »da je kano što i drugdje tako i u hrvatskoj dvorskoj kancelariji bilo i notara, koji su kancelaru podvrženi bili«¹⁷ Nadalje: nazivi za isprave, zatim »obrazci, po kojim su u hrvatskoj dvorskoj kancelariji sastavljane izprave«,¹⁸ kao i jezik isprava ponovo ga učvršćuju u uvjerenju da je »u hrvatskih listinah vladalačkih sastav, sklop, niz misli u bitnosti onakav, kakav je u listinah inih

⁶ N. dj., str. 160—4.

⁷ N. dj., str. 165.

⁸ N. dj., str. 170.

⁹ N. dj., str. 177.

¹⁰ N. dj., str. 184—6.

¹¹ N. dj., str. 186.

¹² N. mj.

¹³ Rad 35, 1876, str. 1—49.

¹⁴ N. dj., str. 1.

¹⁵ N. dj., str. 2.

¹⁶ »Dvorska crkva zvala se obično capella, capella regia, a njezini svećenici ‚capellani‘«. N. dj., str. 4.

¹⁷ N. dj., str. 6.

¹⁸ N. dj., str. 10.

država zapada i iztoka, te se odatle imade izvoditi, da je i hrvatskoj dvorskoj kancelariji, kano i drugim jednak obrazac bio pred očima kod sastavljanja isprava.¹⁹ Štaviše, Rački smatra da takvo mišljenje potvrđuju i vanjske oznake isprava.²⁰

Međutim, nastavak ga je rada neminovno vodio do strože ocjene, osobito što se tiče prijepisa. Zato je u radnji: »*Stari priepisi hrvatskih izprava od XII vieka prema maticam*«²¹ postavio sebi kao zadatak da istraži »u koliko je predaja glede onih starih spomenika vjerna bila te u koliko si druga ruka nije možebit dozvolila promjena, kojima je ne samo značaj njihov preinačen nego i vjerodostojnost njihova u sumnju dovedena«.²² Činilo mu se da uspješna analiza prijepisa može omogućiti »prvobitno pravo lice«.²³ Nakon što je opisao kartulare, u kojima su ponajviše sačuvani prijepisi, prešao je na »znamenito pitanje ob odnošaju tih priepisa naprama maticam...«²⁴ Ispravno je upozorio na činjenicu, o kojoj se na žalost premalo vodi računa, naime, da ovjerovljenje isprava nije nikakva garancija za njihovu ispravnost. »Ovakova očitovanja prepisača obsienila su često stare diplomatike, koji stojeć pod uplivom juridičkih ustanova o dokaznoj krieposti vidimovanih kopija precjenjivali su vjerodostojnost njihovu u dvojakom smjeru držeći, da jim je onim formalnim ovjerovljenjem kako pravost (autencija) tako i vjernost zajamčena. Pa ipak ne daje nam ovjerovljenje po autentičkih osobah jamstva za pravost, kamo li za vjernost priepisa, osobito starijih izprava«.²⁵ Utvrđuje, nadalje, da »onakovih izprava, koje su se sačuvale u matici i u priepisu, ili u dva više li priepisa«, poznajemo »za sada od prilike petnaest«.²⁶ Kako se vanjskim »biljezima« ne može na osnovu prijepisa pridati velika važnost, zadržava se na analizi nutarnjih znakova; njegovu je pažnju osobito privukla tzv. Radovanova darovnica u korist samostana sv. Krševana,²⁷ pa je na njenom primjeru pokazao, kako kasniji prepisivači mogu formalno i sadržajno iz različitih razloga iskriviti prijepis. Zato je kasnije redakcije Radovanove isprave, u kojima je izmijenjen i »historički sadržaj izprave« smatrao krivotvorinama.²⁸ Slične je promjene doživjela, prema njegovu uvjerenju, i poznata darovnica Sovine i braće,²⁹ samo što su nju, prema svjedočanstvu dodana teksta, iskrivili unuci darovatelja.³⁰ Pošto je »razlike u primjerih dotične listine« sveo na nekoliko tačaka, različiti stupanj neispravnosti prijepisa primorao ga je da neke od njih označi kao »chartae suspectae« ili »chartae dubiae fidei«.³¹ Takvima je označio npr. drugu redak-

¹⁹ N. dj., str. 28.

²⁰ N. dj., str. 31—42.

²¹ Rad 36, 1876, str. 135—164.

²² N. dj., str. 35.

²³ N. mj.

²⁴ N. dj., str. 142.

²⁵ N. dj., str. 143.

²⁶ N. dj., str. 144.

²⁷ F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, MSHSM VII, 1877, str. 81—3 (dalje: *Doc.*).

²⁸ N. dj., str. 150.

²⁹ *Doc.* str. 91—3.

³⁰ N. dj., str. 153.

³¹ N. dj., str. 159.

ciju fundacionalne isprave samostana sv. Ivana u Biogradu³² i Krešimirovu darovnicu Tukljače samostanu sv. Marije.³³ Ponegdje je našao »takove izreke, koje pobuđuju sumnju, niesu li kašnje pripisane«.³⁴ Svoja je izlaganja završio ovako: »Evo tiem načinom našosmo u nekoliko primjeraka naših listina nutrnjih znakova za manju ili veću vjerodostojnost njihovu. Sastavljajući sbornika mogli su najviše napastovani biti, da po onoj građi starih listina, koja jim bila pri ruci, sastave ovu ili onu ili prerade po koju izpravu. Tako su po mojem mnienju postale one sumnjive listine, koje su unišle u sbornike sv. Ivana belgradskoga i sv. Marije zadarske. Među tiem ako se i može dokazati, da je predaja ove ili one česti izopačena, odavle još ne sledi, da je i sva sadržina izmišljena.«³⁵

Međutim, Rački neumorno nastavlja rad na ocjeni isprava iz narodne dinastije. Kao rezultat toga rada izlazi 1878. rasprava: »*Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka*«.³⁶ Među lažne listine ubraja jednu od redakcija fundacionalne isprave sv. Ivana biogradskog,³⁷ koja »postade tako, da je njetko prihvatio pravu Kresimirovu listinu za obrazac svoje patvorine, pridržavši sadržinu one prve i razširivši ju i preradivši ju na pomenuti način. Svrha koju je podmetnik imao, ne bijaše druga, nego da i druge samostanske stečevine³⁸ zaštiti kraljevskim okriljem, kojim bješe Rogova g. 1059 zaštićena. Listina ta bi po svoj prilici u XII ili XIII vieku podmetnuta; pošto jur god. 1324 tobož 'de suo autentico' izpisana«.³⁹ Od Radovanove je isprave, misli Rački, ispravan samo kraći oblik redakcije. »Pošto se pako obje listine sadržinom ne razlikuju, patvornik nije mogao imati ine svrhe, nego da potvrdnici dadne svečaniji oblik i da joj izčisti jezik«.⁴⁰ Na isti je način preinačena »listina braće Ninjana izdana god. 1072⁴¹ za samostan sv. Krševana«, dok je »cartula libertatis« samostana sv. Marije iz 1091.⁴² također »izkrivljena i patvorena«.⁴³ Kao posljednju ispravu u toj skupini lažnih isprava Rački navodi patvorenu darovnicu za Tukljaču.⁴⁴ Ali je on upozorio i na to da postoji pet takvih listina kod kojih nije moguće uspoređivanjem pronaći i utvrditi onu lažnu na osnovu koje su nastale. To su »podmetnute« isprave: Zvonimirova od 12. III 1077,⁴⁵ koja je nastala poslije 1278;⁴⁶ zatim Zvonimirova tobožnja darovnica Bosiljine splitskoj crkvi,⁴⁷ sastavljena vjerojatno »prigodom i povodom onih razpra (tj. 1338) između Splječana i

³² Doc. str. 51—3.

³³ Doc. 67—8.

³⁴ N. dj., str. 162.

³⁵ N. dj., str. 163—4.

³⁶ Rad 45, str. 128—50.

³⁷ Doc. str. 51—3.

³⁸ Tj. samostanske zemlje u Doljanima, Raštanima, Božani, Sidrazi, Sikovi, Nabrezju, Miranima i Jošanima, koje su također u darovnici popisane. Doc. str. 53—4.

³⁹ N. dj., str. 131.

⁴⁰ N. dj., str. 132.

⁴¹ Doc. str. 91—3.

⁴² Doc. str. 157.

⁴³ N. dj., str. 133.

⁴⁴ Doc. str. 67.

⁴⁵ Doc. str. 111.

⁴⁶ N. dj., str. 136.

Trogirana.⁴⁸ Međutim, »među listinama ove dobe nalazim njih 8, kojih ne mogu za sada pribrojiti krivim, lažnim; ali imade i prigovora istinitosti njihovoju.«⁴⁹ To su: Agapina⁵⁰ i Dauzetina oporuka⁵¹ u korist samostana sv. Krševana, hirograf biskupa Stjepana o crkvi sv. Mihajla na Pašmanu,⁵² tri isprave u korist samostana sv. Marije⁵³ koje se »pripisuju kralju Petru Kriesimiru«⁵⁴ i presuda izdana 1088/9.⁵⁵ u parnici koja se u Splitu vodi između Čiče i Vekeneg. Krešimirova isprava u korist biogradskog samostana sv. Tome⁵⁶ izrađena je vjerojatno prema podmetnutoj ispravi rogovske opatije iz 1059,⁵⁷ dok je sumnjiva također »listina samostana sv. Stjepana kod Spljeta od god. 1085,⁵⁸ koja se nadbiskupu Lovri pripisuje.«⁵⁹ Ali, Rački s pravom nadodaje da »ne samo ova listina nego i ostale XI veka u sborniku samostana sv. Stjepana zahtievaju čim veću opreznost te potrebuju iznovično izpitivanje kritično.«⁶⁰ Na primjerima darovnice Hrvatina i braće u korist sv. Krševana⁶¹ kao i na Pinciјevim ispravama⁶² pokazuje kako su nastale prerađene isprave i s tim završava svoja izlaganja. Uza sve to ističe da ne misli kako je ovom raspravom pitanje »istinitosti naših listina starijih od XII. stoljeća završeno«, jer »mi smo tek u početku takvih iztraživanja.«⁶³ Na postavljeno pitanje kad je većina ovih isprava nastala odgovara: »Mislim, da se ne ćemo prevariti rek-nemo li da već u XII veku.«⁶⁴

U *Izpravku k mojoj razpravi: Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII veka*⁶⁵ povlači prijašnje mišljenje o neispravnosti zakletve stanovnika grada Beli na Cresu iz 1018.⁶⁶

Ferdo Šišić, koga je u plodnom radu na hrvatskoj povijesti uopće najviše privlačilo razdoblje narodnih vladara, nije išao stopama Račkoga. A ipak je on bio najviše pozvan da taj posao nastavi. Potreba se kritičke ocjene materijala nametala Šišiću utoliko više što je on i u posebnim raspravama i u Priručniku izvora za hrvatsku povijest pristupao samostalnoj ocjeni izvora. U raspravi: *Dalmacija i ugarski kralj Koloman*,⁶⁷ on je, govoreći o tobožnjoj Kolomanovoj darovnici splitskoj crkvi od 15. VI 1103,⁶⁸ naj-

⁴⁷ Doc. str. 114—5.

⁴⁸ N. dj., str. 138.

⁴⁹ N. dj., str. 139.

⁵⁰ Doc. str. 26—7.

⁵¹ Doc. str. 47—8.

⁵² Doc. str. 69—70.

⁵³ Doc. str. 64, 66, 67.

⁵⁴ N. dj., str. 147—8.

⁵⁵ Doc. str. 147.

⁵⁶ Doc. str. 74—5.

⁵⁷ N. dj., str. 144.

⁵⁸ Doc. str. 141—3.

⁵⁹ N. dj., str. 144.

⁶⁰ N. mj.

⁶¹ Doc. str. 85—6.

⁶² Doc. str. 23—4, 28—30.

⁶³ N. dj., str. 149.

⁶⁴ N. dj., str. 150.

⁶⁵ Rad 48, 1879, str. 222—3.

⁶⁶ Doc. str. 35—6.

⁶⁷ VHAD ns. X, 1908/9, str. 50—106

⁶⁸ T. Smičiklas, Codex diplomaticus II str 10—11

prije nabrojio sve isprave iz zbornika splitske crkve poznatog pod nazivom *Donationes principum ecclesiae spalatensis — Mensa episcopalis*,⁶⁹ a zatim je označio one koje je smatrao lažnima.⁷⁰ Preuzevši prijašnje mišljenje Račkoga⁷¹ dodao je »da kao lažne treba bar još proglasiti ispravu Gejze II. od 1158... i pape Inocenta III. od 23. prosinca 1202.«⁷² Kolomanovu je ispravu također pribrojio ostalim falsifikatima. Tada je pretpostavljao da je nastala oko 1367,⁷³ dok se kasnije priklonio mišljenju da je nastala prije.⁷⁴

Već sam naziv Dodatka *Priručniku izvora za hrvatsku povijest I*⁷⁵ — Neki odabrani falsifikati⁷⁶ — ukazuje na to da se Šišić ograničio samo na ocjenu nekih neispravnih listina iz razdoblja narodnih vladara. Uzeo je neke isprave iz grupe falsifikata koju je označio kao treću i četvrtu:⁷⁷ to su falsifikati rapske crkve⁷⁸ i Pincijeve isprave.⁷⁹ Ali, već pri tom radu pokazuje svoju želju i sklonost da brani autentičnost odnosno ispravnost napadnutih listina. Zato je rekao: »U opstanak *autentične listine prvoga ugarsko-hrvatskoga kralja držim da se nikako ne može posumnjati*«. ⁸⁰ Ali razlozi koje je već prije njega naveo F. Radić⁸¹ primorali su ga da i on gleda »u objema ovim rapskim ispravama falsifikate XIV vijeka«. ⁸² Šišić je naslućivao da se »falsifikator po svoj prilici poslužio i pravim listinama kraljeva Petra Kre-

⁶⁹ N. dj., str. 61—3.

⁷⁰ To su, prema Šišićevu popisu, ove isprave: 1. Trpimirova i 2. Muncimirova isprava, 3. Zvonimirova potvrđnica za crkvu sv. Jurja na Putalju, 4. Zvonimirova potvrđnica od 16. IV 1087, 5. Zvonimirova darovnica Cetine i 6. Konjuštine, 7. potvrda crkve sv. Marije iz 1138, 8. potvrda za istu crkvu izdana od Gejze iz 1143, 9. Gejzina potvrda Srinjina iz 1158, 10. potvrda istog vladara iz 1158. za Sv. Bartola, Sv. Stjepana i Sv. Mojsija, 11. Stjepanova potvrda splitskih župa iz 1163, 12. odredbe splitskog crkvenog sabora iz 1185, 13. papinska potvrda posjeda splitske crkve iz 1192, 14. potvrda crkvice sv. Stjepana i sv. Mojsija iz 1198, 15. potvrda Inocenta III za Bijaće i druge neke posjede i 16. Andrijina potvrda posjeda i crkvice splitske crkve iz 1207.

⁷¹ Tj. njegovu ocjenu o lažnosti isprava pod gornjim brojem 4, 5 i 13.

⁷² N. dj., str. 65.

⁷³ N. dj., str. 68.

⁷⁴ *Poviest Hrvata za vladara iz doma Arpadovića*, Zagreb 1944, str. 100.

⁷⁵ Zagreb 1914.

⁷⁶ Str. 631—649.

⁷⁷ Šišić je u treću grupu svrstao one isprave »koje uzimlju za uzorak koju ispravu iz bilo kojega kasnijeg vremena i tako ne daju za historiju baš nikakvih podataka za lažno označeno doba. Amo pripadaju primjerice isprave crkve rapske od god. 1071. i 1111. Konačno spadaju u četvrtu grupu nespretni i glupi falsifikati načinjeni između XIV. i XVIII. vijeka, kojih se nevjerodostojnost konstatuje nakon prvoga čitanja«. N. dj., str. 632.

⁷⁸ Isprava od 8. III 1071, kojom tobože Krešimir IV potvrđuje rapskoj crkvi njen teritorij (Priručnik, 632—3), i Kolomanova potvrđnica iste isprave iz 1111 g (n. dj., str. 633—4).

⁷⁹ Priručnik, str. 640—645.

⁸⁰ N. dj., str. 639.

⁸¹ Može li se vjerovat u autentičnost Krešimirove listine privilegija rapskoj biskupiji?, *Starohrvatska prosvjeta VII*, Knin 1903, str. 75—88.

⁸² Priručnik, str. 637.

simira i Kolomana⁸³ Pincijeve falsifikate, naprotiv, osuđuje mnogo strože.⁸⁴ U Priručniku se Šišić zadržava na svim najvažnijim ispravama do 1102. Analizu počinje Trpimirovom i Muncimirovom ispravom i konstatira da usprkos nepovoljne tradicije »autentičnosti njihovoj nema i ne može da bude opravdana prigovora«.⁸⁵ One, naime, »uza sve to ipak pokazuju sva bitna obilježja IX vijeka, pa se tako autentičnost njihova ne može s razlogom dovesti u sumnju«.⁸⁶ Budući da je izbjegavao sve prigovore,⁸⁷ a nije se baš mnogo trudio da komparativnim materijalom potvrdi svoje zaključke,⁸⁸ konačni je zaključak mogao i morao biti vrlo povoljan.⁸⁹ Usprkos sumnjama i upozorenjima Račkoga ne posvećuje ispravi rogovske opatije iz 1059. posebnu pažnju, jer nam se, kako tvrdi, »sačuvao srećom sam original«.⁹⁰ Isti nemar pokazuje i prema ostalim ispravama Krešimira IV. Fundacionalnu ispravu samostana sv. Marije⁹¹ iz 1066. nije popratio ni jednom riječju komentara, dok ga je činjenica da osim kartulara sv. Krševana postoje i prijevizi natjerala na to da odredi kome će dati prednost pa se zbog paleografskih razloga, kao i čistijeg i korektnijeg teksta kartulara, odlučio za veću starost kartulara.⁹² Stvarnu, historijsku analizu darovnica za Diklo ili Maun, kojih tekst dakako donosi,⁹³ uzalud tražimo. Oduševljen svojom teorijom o

⁸³ N. dj., str. 639.

⁸⁴ »U tim ispravama nema dakle ni traga ikakvoj historičkoj vjerodostojnosti, pa baš ni onakvoj, kakova se nalazi u nekim falsifikovanim listinama nastalima na osnovi vjerodostojnih podataka. One dakle nijesu 'prerađene', već naprosto izmišljene na najnespretniji način s kraja na kraj, i to očito u svrhu, da se opravda neki posjed crkve sv. Mihajla 'de Arena', kako se ona zvala u XIV. stoljeću, a u kojoj se očito pričalo poradi susjedstva bivše rimske arene, da je nekoć bila sagrađena od kamena izvađena iz toga rimskoga spomenika«. Priručnik, str. 647.

⁸⁵ N. dj., str. 183.

⁸⁶ N. dj., str. 186.

⁸⁷ Tako je podatak Trpimirove isprave da se splitska nadbiskupija proteže do Dunava protumačio kao »pravo spljetske nadbiskupije kako je nekoć imala rimska salonska crkva po cijeloj rimskoj Dalmaciji; tude se dakle radi o virtualnom pravu, a nipošto ne o konkretnom i faktičkom pravom stanju stvari, to jest tada (852) nije se nadbiskupija spljetska uistinu protezala sve do Dunava« (n. dj., str. 191).

⁸⁸ Tako je netačno tvrdio da je formula *actum* »i opet jedna bitna značajka starijega načina određivanja mjesta u ispravama«, kao i to da su se »pisarske formule u obje isprave, pa drevna rimskopravna crkvena forma, da se darovana isprava polaže na oltar obdarene crkve... lako mogle održati još od rimskih vremena...« (n. dj., str. 187).

⁸⁹ »Sve nam dakle ovo jasno pokazuje, da su obje isprave posve autentične, jer potpuno pokazuju u svom sastavu sva bitna obilježja IX. vijeka« (n. mj.).

⁹⁰ N. dj., str. 229.

⁹¹ N. dj., str. 241—2.

⁹² »Već razmjerno dosta rano, svakako u XIII. vijeku, poteklo je iz ovoga zbornika nekoliko prijeviza učinjenih na pergameni i langobardskim pismom.« Na takav ga je zaključak navela prije svega činjenica što »prijepisi pokazuju uz zbornikove neke pogreške znatno mnoštvo upravo bitnih svojih, kojih nikako nije moglo da bude u originalima, uzevši naime slučaj, da su prijevizi budi stariji od zbornika, budi direktno iz originala potekli, odnosno njima bili bliži« (n. dj., str. 244—5).

⁹³ N. dj., str. 248—251, 252—4.

Slavcu kao hrvatskom vladaru ne stiže uopće do analize izvornih podataka, koji su u vezi s tim problemom, iako ih u cijelosti štampa,⁹⁴ nego prelazi odmah na Zvonimira. Iznenaduje, međutim, da od mnogobrojnih njegovih isprava donosi njegovu potvrdu »kraljevske slobode« Sv. Mariji iz 1087,⁹⁵ u koju također ne sumnja.⁹⁶ Ispravom Stjepana III iz 1089,⁹⁷ u koju isto tako ne sumnja,⁹⁸ završava svoj prilično oskudni prikaz isprava za narodnih vladara i prelazi na Arpadoviće.⁹⁹

Možda je tada (1914) bio kratak i zbog toga što je iste godine izašla njegova rasprava *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*.¹⁰⁰ U njoj se nešto više zadržava na Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi, na Krešimirovoj darovnici za Diklo i na kartularu samostana sv. Krševana, ali i ovdje još uvijek uzalud tražimo diplomatsku, pravnu itd. analizu izvora.

Svoj dotadašnji rad na narodnoj dinastiji Šišić je proširio i skupio najprije u *Geschichte der Kroaten*,¹⁰¹ a zatim u svojoj *Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara*.¹⁰²

Bilo bi suvišno kad bismo očekivali da je u tim sintezama Šišić imao mnogo razloga da izmijeni svoje poglede ili da provede analizu izvora. Naprotiv, njegova su nastojanja išla za tim da pokaže kakvu je važnu ulogu igrala Hrvatska u to doba u općeevropskom zbivanju, pa mu je u tu svrhu mogao najbolje poslužiti upravo izvorni materijal, i to »nepročišćen«.¹⁰³

Nekako se u isto vrijeme počinju javljati i dva istaknuta paleografa — Josip Nagy i Viktor Novak. J. Nagy je u nizu prikaza, priloga i rasprava nastojao upoznati javnost — osobito jubilarne 1925. godine — s ispravama iz doba narodne dinastije. No, pri tom je radu i njega vodila želja da materijal prikaže u što ljepšem svijetlu, pa je, kako ćemo još vidjeti, vrlo nerado prihvaćao sumnje i negativne ocjene Račkoga. U jubilarnim zbornicima 1925. daje popularni prikaz: *Hrvatska isprava iz doba narodne dinastije*¹⁰⁴ i *Tradicijska isprava iz doba hrvatske narodne dinastije izdanih u korist zadarskog samostana sv. Krševana*,¹⁰⁵ dok u Monumenta diplomatica I izdaje *Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije*¹⁰⁶ i to u faksimilima.

⁹⁴ N. dj., str. 260—63.

⁹⁵ N. dj., str. 285.

⁹⁶ Taj, kako kaže Šišić, »izvadak iz potpune izprave... važan je po tome što je posljednji datum što ga imamo o kralju Zvonimiru« (n. dj., str. 285).

⁹⁷ N. dj., str. 287—8.

⁹⁸ Smatra je originalom. N. dj., str. 286.

⁹⁹ Tj. na Ladislava i Kolomana kao i na opsežni prikaz tzv. pacta conventa (n. dj., str. 289—630).

¹⁰⁰ VHAD n. s. XIII, 1913/4, str. 1—93.

¹⁰¹ Zagreb 1917.

¹⁰² Zagreb 1925.

¹⁰³ Tako npr. za svoju teoriju o Slavcu nije ispitivao domaći materijal, a oduševljen idejom o nasilnoj smrti Zvonimira nije se ustručavao na svoj način tumačiti poznate činjenice iz križarskih ratova.

¹⁰⁴ Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, str. 313—334.

¹⁰⁵ N. dj., str. 431—445.

¹⁰⁶ Zagreb 1925.

Njegov se »kratak nacrt«, kako je Nagy sam nazvao svoj prikaz o ispravama »osniva u glavnome na rezultatima dosadašnjeg ispitivanja naših najstarijih hrvatskih isprava i na nekim mojim diplomatičko-paleografskim studijama, koje idu za tim, da neke isprave interpretiraju drukčije, nego što je do sada učinjeno ili barem u nekim momentima nešto opširnije«. ¹⁰⁷ Međutim, ovo naviješteno udaljavanje od dotadašnjih mišljenja ogleda se odmah u početku u prikazu kneževskih isprava u tome, što oprezne pretpostavke pret-hodnika zamjenjuje smjelijim tvrdnjama. Može li se npr. bez ustručavanja tvrditi da je »Mislavova isprava (potcrtala N. K.) u Trpimirovo doba svakako još postojala«? ¹⁰⁸ Opis kraljevskih isprava počinje fundacionalnom ispravom rogovske opatiye za koju pretpostavlja da nije »proizašla iz kraljevske kancelarije čak ni onda, kad bi organizacija kancelarije počivala na najprimitivnijoj bazi«. ¹⁰⁹ Do tog je došlo, prema njegovu uvjerenju, ovako: »Kad je kralj pristao na opatovu molbu, onda bijaše pravno djelo u korist mladog samostana već gotovo i sam opat, da mu zajamči stečena prava, sastavio je ispravu, koja svojom sadržinom i svojim oblikom bijaše u skladu s kraljevom odredbom i s državnim zakonima«. ¹¹⁰ Budući da nije mogao mimoći mišljenje Račkog o falsificiranoj drugoj redakciji ove isprave, on je mislio, »da je kraljeva briga za ovaj samostan ostala ljudima u pameti i dugo poslije njegove smrti«, pa da »je to moglo dati povoda, da se na osnovi njegove isprave kasnije izradi drugi jedan neoficijelan komad ili čak falsifikat, koji je imao prvobitno obdarivanje još jače potkrijepiti«. Činjenica, »da su isprave namijenjene zadarskim i splitskim samostanima svojim oblikom savršene od onih, koje su namijenjene biogradskim i rapskim« navodi ga jedino na misao da su posljedne možda sastavljene od primaoca. Zaveden nekom pretjeranom ljubavlju prema izvornom materijalu daje njegov potpuno nekritički prikaz, što se kao nedostatak najteže osjeća u opisu Zvonimirovih isprava. Ni jedna, pa čak ni »isprava, kojom on bračkim plemićima dozvoljava slobodno trgovanje«, ¹¹¹ nije, prema njemu, neispravna, a kamoli falsifikat. ¹¹² Nagy nalazi za svaki falsificirani oblik ili podatak tumačenje, koje otklanja sumnje u neispravnost kraljevskih darovnica. Jer ako se nešto ne može baš nikako pripisati kraljevskoj kancelariji, onda je sastavljač primalac i sve je riješeno. Zato, »za razmatranje kraljevske kancelarijske institucije treba izabrati one isprave — kaže Nagy — u kojima ili uopće nema primaočeva utjecaja ili gdje je on sveden na najmanju mjeru«. ¹¹³ Izabire zato 11 isprava, među kojima je do njegova vremena bilo 7 označeno ili osumnjičeno kao falsifikati ili neispravne isprave. Samo se po sebi nameće pitanje kakva je to bila kraljevska kancelarija! Kako prema njegovu mišljenju u Trpimirovo i Muncimirovo vrijeme još nije bilo kancelarije, on konstatira, da »početak organizacije hrvatske kraljevske kancelarije pada u doba Petra Krešimira i to oko 1069«, jer »Anastazij je jedini pravi kancelar kralja Petra

¹⁰⁷ Hrvatska isprava, str. 315.

¹⁰⁸ N. dj., str. 315; potcrtala N. K.

¹⁰⁹ N. dj., str. 317.

¹¹⁰ N. dj., str. 318.

¹¹¹ Doc. str. 111.

¹¹² N. dj., str. 320.

¹¹³ N. dj., str. 322.

Krešimira».¹¹⁴ Međutim, ta je kancelarija uzorno uređena: kralj ima osim kancelara i notara, u nju je uključena i kraljevska kapela s kojom dijeli posao itd. Uzme li se u obzir da je Nagy i »formular kneževskih i kraljevskih isprava« opisivao služeći se i falsifikatima,¹¹⁵ lako se može razabrati vrijednost njegovih rezultata. U osnovi isti nekritički stav zauzima Nagy i u prikazu privatne isprave i njenih formulara.¹¹⁶ Samo zbog takvog osnovnog shvaćanja moglo se dogoditi da je u prikazu tradicije Krševanovih isprava mogao konstatirati da »između Jelenine isprave od god. 1029 i isprave od god. 1056 imamo četiri originalne isprave izdane u korist samostana sv. Krševana, a koje su se k tome sačuvala u svojoj prvoj opremi«.¹¹⁷ Do takvih se zaključaka može, sasvim razumljivo, doći ako se prijeđe preko činjenica koje jasno svjedoče o tome da isprave u poznatom obliku ne mogu biti autentične, kao npr. netačna datacija, »čudne rečenice«¹¹⁸ u eshatokolu itd. Prema tome, one isprave koje se ne nalaze u kartularu Sv. Krševana, a izdane su u njegovu korist, »mogu se smatrati originalima ili prijepisima, koji su svojim postankom vrlo blizu originalima...«¹¹⁹ Što se tiče vremena postanka toga kartulara, Nagy misli da je nastao potkraj XII. st., u borbi oko slobode izbora nadbiskupa, jer »se u kopijalnoj knjizi nalaze sve one isprave, koje imaju za samostan svoje osobito pravno-političko značenje...«¹²⁰ Prijepisi koji se nalaze i u kartularu i kao posebne isprave nastali su — izuzevši hirograf opata Petra i biskupa Stjepana — poslije kartulara.¹²¹

U *Diplomatičko-paleografskim studijama*¹²² proširuje Nagy svoja istraživanja. Čini nesumnjivo dobro što s »Nekoliko općenitih razmatranja o suvremenoj diplomatici« i o »ispravi uopće«¹²³ upozorava na neke općenite momente, ali je šteta što poznavanje općenitih pravila u diplomatici ne primijenjuje na domaće primjere, iako u svojim studijama želi da »dovede u sklad... naše dosadanje analizovanje... sa stanjem općenite diplomatike«.¹²⁴ Najprije obrađuje detaljno kneževske isprave.¹²⁵ Konstatira da »Trpimirova isprava nosi na sebi sva ona obilježja, kojima se odlikuju diplome IX. stoljeća«, da se njom »dokumentuje ne jedno nego pet pravnih djela ne baš sasvim jednake prirode«; ona je »potvrдна isprava i darovnica«, ali »nije nikakav privilegij u užem smislu riječi, kad nikako ne određuje odnošaj jedne duhovne institucije prema drugoj. Oni će rađe biti plod netočne terminologije IX. stoljeća za oznaku vrsta isprava«.¹²⁶ Muncimirova isprava je »jedna potpuno potvrдна isprava i kud i kamo jednostavnija od Trpimirove,

¹¹⁴ N. dj., str. 323.

¹¹⁵ N. dj., str. 324—7.

¹¹⁶ N. dj., str. 327—34.

¹¹⁷ Tradicija isprava, str. 432.

¹¹⁸ N. dj., str. 434.

¹¹⁹ N. dj., str. 442.

¹²⁰ N. dj., str. 443.

¹²¹ N. dj., str. 444.

¹²² VZA n. s. I (1925), str. 18—45; II (1926), str. 145—156; III (1928), str. 173—189; VII (1937), str. 1—10 (dalje Studije I, II, III, itd.).

¹²³ Studije I, str. 17—19.

¹²⁴ N. dj., str. 23—4.

¹²⁵ N. dj., str. 24—36.

¹²⁶ N. dj. str. 27—8.

a konsens u obje isprave jest »u ispravama prije XII. stoljeća, a za slične pravne poslove jedna sasvim obična pojava«. ¹²⁷ Same isprave nije izdala kancelarija, koja tada nije postojala, nego svećenici »nadareni i spretni ljudi, koji su mogli, da u svakom poslu budu knezu od pomoći, pa bi se znali snaći i onda kad je trebalo izraditi ispravu, čak i u duhu diplome«. ¹²⁸ I po diplomatičkim formulama (dataciji, indikciji i arengi) odaju ove isprave duh vremena. ¹²⁹ Kako se pojava svjedoka u obje isprave nije mogla protumačiti samo kao konsens franačkih vladarskih diploma, Nagy je njihovu pojavu nastojao opravdati »uplivom privatne isprave na javnu«, ¹³⁰ ali iz te činjenice, na žalost ne izvlači nikakve daljnje zaključke. Oblik sankcije — inače poznat u crkvenim diplomama — opravdava u kneževskim diplomama njihovom namjenom. ¹³¹ I najzad, on misli, da kneževske isprave nemaju koroboracije »kao ni isprave langobardskih knezova i kraljeva u početku«, ¹³² što nije tačno. Kako je već u prijašnjim prikazima ustvrdio da fundacionalna isprava rogovske opatije nije sastavljena u kraljevskoj kancelariji, a ipak »je opskrbljena kraljevskim pečatom«, o kojem »u ispravi nema ni pomena«, morao je najzad ipak zaključiti, da kralj nije učinio »ništa drugo, nego dao svoj pristanak«. ¹³³ A ipak je pečat stavljen na ispravu kasnije. Za dužu redakciju iste isprave ¹³⁴ misli da »je izrađena na osnovi kraće, na osnovi drugih isprava rogovske opatije, a i tradicije i to dosta vremena poslije smrti kraljeve. To je jedan neoficijelan komad, ako nećemo da ga nazovemo hotimičnim falsifikatom«. ¹³⁵ Ocjenjujući zatim preostale isprave narodnih vladara, on će nastojati da kod svakog od njih istakne koje bi isprave mogle biti izrađene od primalaca, a koje od samih vladara, jer je na takav način mogao ispričati nastanak i opravdati postojanje svakog diplomatičkog i stvarnog falsifikata. On, doduše, otvoreno priznaje da je tradicija isprava vrlo nepovoljna tako da se »mnogo toga može nagađati, a vrlo malo dokazati«, ¹³⁶ a da osim toga »kopialne knjige nisu ni najmanje razlikovale javne isprave od privatnih«. Prelazeći dalje na isprave Krešimira IV prebacuje postanak darovnice za Diklo u g. 1066. i misli, s obzirom da »čitava snaga isprave počiva na svjedocima«, da ju je sastavio sam primalac. ¹³⁷ Darovnicu za Tukljaču, ¹³⁸ koju Rački drži sumnjivom, brani i datira između 1066 i 1069. ¹³⁹ Preuzima, naprotiv, njegove sumnje u darovnicu za Brda. ¹⁴⁰ Prema nutarnjim tj. diplomatičkim, oznakama svrstava najzad isprave Krešimira IV ovim redom: darovnica za Maon, isprave za samostan sv. Stjepana i Marije, zatim

¹²⁷ N. dj., str. 30—1.

¹²⁸ N. dj., str. 32.

¹²⁹ N. dj., str. 33.

¹³⁰ N. dj., str. 34.

¹³¹ N. dj., str. 35.

¹³² N. dj., str. 36.

¹³³ N. dj., str. 40.

¹³⁴ Doc. str. 51.

¹³⁵ Studije I, str. 45.

¹³⁶ Studije II, str. 146.

¹³⁷ Studije II, str. 148.

¹³⁸ Doc. str. 67.

¹³⁹ Studije II, str. 152—4.

¹⁴⁰ Doc. str. 90; Studije II, str. 154

ostale isprave u korist samostana sv. Krševana i sv. Marije a na četvrto mjesto stavlja isprave biogradskih samostana, kao »isprave izrađene od primaoca«. ¹⁴¹ Redoslijed Zvonimirovih isprava počinje analizom krunidbene zavjernice i darovnice za Vranu. ¹⁴² Kako u Zvonimirovoj potvrdi Putalja nalazi pečat, misli »da se Zvonimir poveo za papinskom kancelarijom i rabio pečat«. ¹⁴³ Jer on je htio — nastavlja — da »i ispravama izrađenim od primaoca da oznake diploma, pa je određivao, da budu providene pečatom, bitnom oznakom diploma«. ¹⁴⁴ Međutim, još uvijek samo s nepovjerenjem gleda na očite falsifikate (darovnica za Bosiljinu ¹⁴⁵ i tobožnju darovnicu bračkim plemićima ¹⁴⁶) i tek se na kraju odlučio da preuzme mišljenje Račkoga o tim ispravama. ¹⁴⁷ Uvjeren je da Novakovo mišljenje o falsifikatima splitskim benediktinkama može opovrći tvrdnjom, kako njegove »dvije rasprave nisu napisane po naučnim kriterijima«, pa prema tome ne smatra za potrebno da se na njih pobliže obazire. ¹⁴⁸ Poziva pri tom grubom odbijanju u pomoć Segvića i Šufflaya, koji su zastupali isto mišljenje. Iako je već Šišić ustvrdio, kao što je rečeno, da je darovnica cetinske župe splitskoj crkvi falsifikat, Nagy ne uzima njegovo mišljenje uopće u obzir. ¹⁴⁹ Prema tome, njegova je ocjena Zvonimirovih isprava korak natrag, jer nije želio prihvatiti ni one rezultate koje je nauka do njegova pisanja usvojila. To u jednakoj mjeri vrijedi i za njegovu ocjenu isprava posljednjeg Trpimirovića Stjepana II. ¹⁵⁰

U posljednjoj studiji Nagy raspravlja o »karakteru kneževskih i kraljevskih isprava«, ¹⁵¹ dajući ovaj zaključak: »Po svemu tome, i usprkos nepovoljnoj tradiciji, koja nam je sačuvala i kneževske i kraljevske isprave, sve su one jasno svjedočanstvo, da je hrvatsko kraljevstvo, čak i u doba teških nutarnjih prilika, zauzimalo dolično mjesto u zapadnom svijetu i da su odluke njegovih vladara bile i cijenjene i poštivane«. ¹⁵²

U novijoj seriji studija *Hrvatske kneževske isprave u svijetlu dosadašnje nauke* ¹⁵³ Nagy ponovo raspravlja o ispravama kao historijskim izvorima i o njihovim diplomatskim oznakama, ali tako da uzima u kritički pretres i odabranu literaturu, prije svega rad M. Barade.

Rasprava: *Dvije naše vladarske isprave* ¹⁵⁴ od M. Barade prva je monografijska obrada Trpimirove i Muncimirove isprave. Namjera Barade da opsežnijim prikazom upotpuni rezultate svojih prethodnika na tom polju dođe uspijeva, ali on nije otklonio nego povećao sumnje u autentičnost kneževskih isprava, jer je u krajnjoj liniji ipak morao zaključiti da obje isprave,

¹⁴¹ Studije II, str. 155.

¹⁴² Studije III, str. 173—6.

¹⁴³ N. dj., str. 178.

¹⁴⁴ Studije III, str. 178.

¹⁴⁵ Doc. str. 114.

¹⁴⁶ Doc. str. 111.

¹⁴⁷ Studije III, str. 181.

¹⁴⁸ N. dj., str. 182, bilj. 40.

¹⁴⁹ Studije III, str. 186.

¹⁵⁰ Studije VII, str. 1—8.

¹⁵¹ Studije VII, str. 8—10.

¹⁵² Studije VII, str. 10.

¹⁵³ Studije VIII (1939), str. 1—21; IX/X (1940), str. 5—25.

¹⁵⁴ Croatia sacra 2, 1937, str. 1—96.

»makar su po sebi javne isprave, nemaju ništa zajedničkoga sa ispravama blize papinske države, osobito Ravene, ni s ispravama bizantske južne Italije, Venecije i Istre, kao ni franačkim ispravama.«¹⁵⁵ Nužno se moramo pitati — ako se one doista »u svemu podudaraju s ispravama lombardsko-tuscijskim, ... i imaju oblik karte lombardijsko-tuscijske«¹⁵⁶ — po čemu su one onda javne isprave? Barada je dakle u svojim zaključcima ostao na pola puta, jer da je išao samo malo dalje morao bi priznati da Trpimirova i Muncimirova isprava imaju osnovni oblik privatne, a ne javne isprave. U paleografskim bilješkama, koje su dakako teoretska razmatranja, isključuje mogućnost da su darovnice bile pisane beneventanom.¹⁵⁷ Valja požaliti što Barada provodi uistinu detaljnu paleografsko-diplomatičku analizu nesmiljeno prilagođavajući osnovne paleografske zakone unaprijed postavljenom cilju. Ne smeta ga ni to što se njegovi zaključci ponekad uopće ne mogu uskladiti. Dakako da na taj način može bez poteškoća ispuniti »glavnu svrhu svoje rasprave: dokazati »autenciju Trpimirove i Muncimirove isprave«.¹⁵⁸ Taj ga postupak vodi neobičnom zaključku: »Za Trpimirovu ispravu utvrdio sam tragove rimske kursivne minuskule, a jer nema tragova te vrsti pisma u Mucimirovoj ispravi, ostaje da je original Trpimirove bio napisan rimskom kursivnom minuskulom, a Mucimirov karolinom, pošto beneventana, kako sam u uvodu dokazao, ispada iz svake kombinacije.«¹⁵⁹ Prije-pisi su, prema njegovu uvjerenju, bili pisani karolinom i beneventanom i to u X do XII st., ili zbog »tragova gotice«, u XIII/XIV stoljeću. Ali, i »čisto diplomatički kriteriji odaju da Trpimirova isprava po svom formalnom sastavu spada u sferu sjeverotalijanskih isprava polovine IX. stoljeća, te potvrđuje autenciju Trpimirove isprave.«¹⁶⁰ Diplomatičke formule u Muncimirovoj ispravi također su, prema Baradinu uvjerenju, najbolji dokaz njene autencije.¹⁶¹ Spomenute isprave, završava Barada svoju analizu, »nemaju ništa, bilo u formulama, bilo u pojedinim izrazima, po čemu bi se dalo naslućivati njihovo poznije postanje, što je sve očit i jasan dokaz da su one autentične.«¹⁶² Raspravu završava utvrđivanjem međusobne ovisnosti prijepisa.

Dvije godine poslije Baradine rasprave izašao je dosad prvi i jedini napad na Trpimirovu i Muncimirovu ispravu. Napisao ga je Držislav Š v o b.¹⁶³ Polazna tačka Švobove argumentacije je pogrešan Tomin podatak o vremenu vladanja Trpimira i Muncimira¹⁶⁴, koji je, prema njemu, nastao zbog krivog postupka s predloškom. Nedopuštenim kombinacijama Švob uspostavlja tobožnji primarni tekst originala, a taj pokazuje da je, kako on misli, netačna tvrdnja Muncimirove isprave da je on sin Trpimira. O tome da je Trpimirova isprava

¹⁵⁵ N. dj., str. 7.

¹⁵⁶ N. mj. potcrtala N. K.

¹⁵⁷ N. dj., str. 18.

¹⁵⁸ N. dj., str. 84.

¹⁵⁹ N. mj.

¹⁶⁰ N. dj., str. 86.

¹⁶¹ N. dj., str. 87.

¹⁶² N. dj., str. 87—8.

¹⁶³ Krivotvorine o sv. Jurju Putaljskom, VHAD XVII, 1936 (1940), str. 195—207.

¹⁶⁴ »Petrus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo nonagesimo tempore Tirpimiri et Muncimiri filii eius regum« (F. Rački, 'Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, MSHMS, XXVI, 1894, str. 42).

falsifikat, svjedoči i podatak o granicama splitske nadbiskupije do Dunava. Krivotvorine, među koje ubraja i Zvonimirovu potvrđnicu iz 1067, nastale su »u krilu splitske crkve« oko 1339. i to u sukobu s Mladenom Kliškim¹⁶⁵. Iako se poneka misao iz Švobova priloga može prihvatiti, u cijelosti je on ipak promašen, jer je Švob podvrgao na nespretn i netačan način kritici upravo ono, što je u spomenutim ispravama najmanje prijeporno. Zato njegov prilog nije izazvao diskusije.^{165a}

Lovre Katić je, kao historičar Solina i Splita, imao dovoljno prilike da progovori o nekim ispravama do 1102. On je, prije svega, izdao tekst *Prijepisa dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti*,¹⁶⁶ koji je Barada napao kao raspravu »nerazumljivu, nemetodički napisanu, na brzu ruku... bez najosnovnijih naučno potrebnih podataka...«,¹⁶⁷ očito zbog toga što mu je Katić oteo prioritet. No kad bismo željeli izreći sud o Katićevu radu na tom polju u cijelosti, onda bismo morali konstatirati da je on, osobito u posljednjim radovima, s nevjerovatnom upornošću i dosljednošću branio osumnjičene isprave. Išao je, štaviše, tako daleko da je branio poznate Pincijeve falsifikate¹⁶⁸, nastojeći protumačiti grube pogreške falsifikata lošim prijepisom. Uostalom, u biti s istim nastojanjem pristupa analizi izvornih podataka, koji su vezani uz *Zadubinu hrvatske kraljice Jelene na otoku u Solinu*,¹⁶⁹ kao i u raspravi o *Reambulaciji dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine*.¹⁷⁰ Naime, u posljednjem se radu dotakao Trpimirove darovnice kao izvora za najstarije posjede splitske crkve.¹⁷¹ Nije, dakle, slučaj što se i u ocjeni falsifikata splitskih benediktinki i on pridružio Novakovim protivnicima, braniocima autentičnosti.¹⁷²

Viktor Novak se pojavljuje u javnosti s prilogom, koji je izazvao žestoku diskusiju¹⁷³. Nizom argumenata, od kojih su najjači bili upravo paleografske i diplomatske prirode, on je uspio dokazati da su darovnice Zvonimira i Stjepana II u korist splitskih benediktinki falsifikati. Prema paleografskom kriteriju, »tobožnje isprave kralja Zvonimira i kralja Stjepana II ne smije se staviti prije zadarske isprave, koja je nastala oko polovice XII. stoljeća«.¹⁷⁴

¹⁶⁵ N. dj., str. 204.

^{165a} »Dokazi su autorovi vrlo labavi i nelogični, a i u našoj historiografiji nisu uzdrmali vjeru u Trpimirovu i Mutimirovu povelju, pogotovu, kad je isti autor objavio iz treće ruke neke nekontrolirane podatke, po kojima bi u crkvi sv. Jurja na Putalju bili afreski dvaju gore spomenutih kneževa, što treba s velikim oprezom prosuditi, koliko se može vjerovati svemu tome«. (L. Katić, *Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine*, Starohrv. prosvjeta III/sv. 5, 1956, str. 137.)

¹⁶⁶ Sep. iz VAHD sv. 51, 1930—4, koji je štampan prije nego što je izašao Vjesnik.

¹⁶⁷ Dvije vladarske isprave, str. 2, bilj. 2.

¹⁶⁸ Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu, Anali hist. inst. JAZU u Dubrovniku 1954, 66.

¹⁶⁹ Rad 306, 1955, 187—219.

¹⁷⁰ Starohrv. prosvjeta III/sv. 5, 1956, 135—77.

¹⁷¹ N. dj., 153 i sl.

¹⁷² »Posjedi sv. Benedikta potječu od darovnice kralja Zvonimira iz godine 1078., kojom je darovao splitskim benediktinkama Pusticu u Lažanima, a tu je darovnicu potvrdio Stjepan II 8. rujna 1088. Pokušaj da se ove isprave proglase falsifikatima, nije uspio.« *Reambulacija*, str. 155.

¹⁷³ Dva splitska falsifikata XII stoljeća. Strena Buliciana, Zagreb-Split 1925, str. 547—69.

¹⁷⁴ N. dj., str. 555.

Invokacija ga vodi do formulara za privatnu ispravu, formula devocije do razvoda zemalja istog samostana iz 1171, u kojemu se također »po prvi put nalazi spomenut posjed Pustica, inače posjed koji je u bitnoj vezi s ispravama Zvonimira i Stjepana« — što je »bez dvojbe fatalna koincidencija, a za stvar od presudne važnosti«. ¹⁷⁵ Zato zaključuje da su te isprave pisali vjerojatno Sabacije ili Dujam. ¹⁷⁶ Materijalni dokaz za svoje pretpostavke nalazi u »Conscriptio terrarum monasterii scti Benedicti«, koji je nastao poslije 1119 a u kojem se prijeporni posjed — Pustica u Lažanima — uopće ne spominje. Prema tome, izradbu gorespomenutih falsifikata datira između 1119—1171. ¹⁷⁷ Kako su protiv Novaka ustali J. Nagy, M. Šufflay i F. Šišić, tvrdeći da popis samostanskih zemalja iz 1171 donosi popis i ovih posjeda u lakunama, Novak je u novoj raspravi ¹⁷⁸ opovrgao njihovo mišljenje, dokazavši da njihove pretpostavke nisu tačne, da sporni posjedi »nisu nikad bili spomenuti u T. S. B., u razvodu zemalja, koji je najbliži vremenu, kad su monahinje sv. Benedikta navodno dobile na dar od kralja Zvonimira te posjede, a koje bi im od česti imao potvrditi Stjepan II«. ¹⁷⁹ Usprkos daljem nastavku diskusije ¹⁸⁰ Novak je s pravom ostao kod svog mišljenja. ¹⁸¹

Međutim, radeći na udžbenicima paleografije ili monografskim obradbama pojedinih paleografsko-diplomatičkih spomenika — osobito valja istaći njegovu obradu kartulara samostana sv. Petra u Selu ¹⁸² i sv. Marije ¹⁸³ u Zadru — Novak je usput izražavao svoje mišljenje i o nekim drugim ispravama iz doba narodne dinastije. U Dodatku monografiji: *Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane* ¹⁸⁴ daje karakteristiku notarijatske

¹⁷⁵ N. dj., str. 561.

¹⁷⁶ N. dj., str. 564.

¹⁷⁷ N. dj., str. 565.

¹⁷⁸ Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu. Territorium monasterii scti Benedicti. Post a. 1119., Split 1926, str. 2—31.

¹⁷⁹ N. dj., str. 15.

¹⁸⁰ Vidi o tome N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, Zgodovinski časopis XIV, 1960, str. 110 i sl.

¹⁸¹ »Držim, prema tome, da su sumnje Novakove u Zvonimirovu i Stjepanovu ispravu o Pustici u Lažanima posve opravdane, bez obzira na to, što je razvod iz sredine XII. st. mogao biti nepotpun. Sam pak razvod iz 1171. ionako nije imao fidem publicam, jer ga nije ovjerovala nikakva javna vlast. Bit će dakle ipak tačno, da je u doba bizantskog vladanja zaslugom opatice Katarine... Pustica prešla, usprkos protestima mnogih ljudi, u sklop samostanskih zemalja.« N. Klaić, n. dj., str. 111—12.

¹⁸² V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular. Iura sancti Petri de Gomai, Zagreb 1952. Ne smatram opravdanim sistem koji Novak uvodi u hrvatsku diplomatiku pri označavanju kartulara. Nije ispravno nazivati kartular prema mjestu, u kojem se samostan nalazio, već jedino po samom samostanu — dakle kartular samostana sv. Petra. Do čega je taj neopravdani postupak Novaka doveo pokazuje naziv koji je upotrijebio za kartular zadarskog samostana sv. Marije; on je kartular po toj logici morao nazvati *zadarskim* tako da ga je nazvao Zadarski kartular sv. Marije, pa se prema tom neispravnom naslovu mora pretpostaviti da su postojali još neki nezadarski kartulari istog samostana, što dakako nije tačno.

¹⁸³ Zadarski kartular samostana sv. Marije, Zagreb 1959, str. 281 (dalje = Kartular sv. Marije).

¹⁸⁴ Zagreb 1920.

benevolentane u Dalmaciji i povezuje je s analizom različitih redakcija Radovanove isprave iz 1070. kao i s naprijed spomenutim falsifikatima splitskih benediktinka.¹⁸⁵ No Zvonimirovu je ispravu, protivno kasnijem izlaganju, stavio u XI st.,¹⁸⁶ dok je Stjepanovoj porekao vrijednost matice.¹⁸⁷

Svestrana i vrlo opsežna obradba *Supetarskog kartulara* može poslužiti kao vodič u radu na ispravama iz narodne dinastije; utoliko više, što je taj izvor »paleografski enhiridion dalmatinske minuskule od početka XII do XVII stoljeća«,¹⁸⁸ a nema razloga sumnji — što je osobito važno — u vrijednost historijskog materijala, koji kartular sadrži. Međutim, obradba kartulara sv. Marije¹⁸⁹ daleko zaostaje za analizom spomenutog izvora. Sumnje, koje su se u vezi s tim izvorom javljale u hrvatskoj historiografiji, Novak samo djelomično preuzima i neprestano se osjeća njegovo nastojanje da obrani ispravnost sadržanih podataka. Zato je Cicha opet postala prava sestra Krešimira IV,¹⁹⁰ kralj je »lično sa svoje strane obdario manastir kraljevskom zemljom zvanom Točinija«,¹⁹¹ pa je današnji tekst plod »nespretnog redaktora, koji je sastavljao svoj izvod za kartular«,¹⁹² Ipak, darovnica za Brda »pripada u grupu falsifikata te nema nikakve veze sa kraljevskom kancelarijom«,¹⁹³ a odluka splitskog sinoda iz 1089/90. »izaziva veliku sumnju u autentičnost iznesenih činjenica«, što valja pripisati nevještini prepisivača, koji je isprave unosio u kartular.¹⁹⁴ Naprotiv cartula libertatis iz o. 1091 samo je prepravljena u obje redakcije, tako da falsifikatoru treba pripisati umetanje podataka o darivanju otoka Silbe, »koji je falsifikator XII stoljeća htio da uključi među ostala imanja manastira«. ¹⁹⁵ Kako su to jedine sumnje ili prigovori koje je Novak izrazio u vezi s ovim izvornim materijalom do 1102, vidjet će se da je niz pogrešaka — osobito krivih datiranja — nastojao protumačiti radije lošim prijepisom, izbacivanjem teksta, zabunom itd., nego svijesnim radom falsifikatora.

Pribroje li se nabrojenoj literaturi općeniti prikazi isprava u različitim pravnim historijama — koji, na žalost, uopće ne ulaze u pravnu analizu ispra-

¹⁸⁵ N. dj., str. 81—6.

¹⁸⁶ Ustvrdio je naime da Zvonimirova darovnica »ne poznaje ni jedan paleografski kriterij iz XII. stoljeća«, pa prema conspectus generalis zaključuje da isprava »može biti savremena« (n. dj., str. 84.).

¹⁸⁷ »U cijelosti ne može nikako uživati vrijednost originala, prvotne matice«. U bilješci je dodao i diplomatske kriterije, koji »oduzimlju ispravi karakter prvotne matice« (n. dj., str. 85, bilj. 1.).

¹⁸⁸ N. dj., str. 122.

¹⁸⁹ Bilješka 183.

¹⁹⁰ N. dj., str. 30 i sl.

¹⁹¹ N. dj., str. 48.

¹⁹² N. dj., str. 121.

¹⁹³ N. dj., str. 154.

¹⁹⁴ N. dj., str. 166.

¹⁹⁵ N. dj., str. 172—3.

va¹⁹⁶ lako će se razabrati da je naučnoanalitički rad na izvornom materijalu do 1102. još uvijek na početku.

Nije, dakle, slučaj da je, prije svega zaslugom Milana Šufflaya i Gregora Čremošnika, dalmatinskom notarijatu posvećeno mnogo više pažnje. Notarijat se, naime, kao institucija počeo razvijati tek u drugoj polovici XII st., što je s obzirom na historijski razvitak i Dalmacije i Hrvatske omogućilo svestraniju i objektivniju analizu.

Dosta pouzdanu podlogu za dalje izučavanje dalmatinske isprave dao je još 1904 M. Šufflay.¹⁹⁷ On je u razvitku dalmatinske privatne isprave razlikovao dva razdoblja, odvojena sredinom XII. stoljeća. Dok je, prema njegovu uvjerenju, u prvoj epohi prevladavala u Zadru karta, u ostalim gradovima, kao i među »hrvatskim plemenima«, upotrebljavala se noticija.¹⁹⁸ Noticiji daje osobit slavenski pečat ne samo rano uvođenje institucije pristava, nego i svjedoci.¹⁹⁹ Kako za našu svrhu nije potrebno da pratimo dalji razvitak dalmatinske isprave, vratit ćemo se na Šufflayeve izvode prilikom analize pojedinih formula. Ali, čini nam se, da njegov rad u cijelosti, iako je pisan na osnovu odličnog poznavanja teorije i arhivskog, tada još neštampanog, materijala, ipak ima i ozbiljnijih nedostataka. Upravo u ocjenjivanju izvornih podataka o dalmatinskoj ispravi kao i o »čistoj hrvatskoj ispravi«, Šufflay je griješio kad je određene pravne institucije pripisivao određenim etničkim skupinama i kad je stvarao karakteristiku dalmatinske isprave bez prethodne kritičke

¹⁹⁶ M. Lanović je u prikazu Dvorske kancelarije (Ustavno pravo Hrvatske narodne Države, Rad 265, 1938) govorio i o formi isprave u doba narodnih vladara (str. 234 i d.). On razlikuje svečane isprave od kraćih i konciznijih, »koje, bez većeg okolišenja, prelaze odmah na samu stvar i, izloživši ukratko predmet o kojem se radi, zaključuju prosto bez naročitih formalnosti«. I on traži uzorke hrvatskih vladarskih isprava na Zapadu, iako se neprestano mora zadržavati na iznimkama u njihovim oblicima. Ipak je bio jedan od rijetkih koji je uvidio ulogu svjedoka te je smatrao da su oni »naročito uobičajenim sredstvom dokaza u vladarskim našim ispravama« (str. 239). Međutim, za njegov je, kao i za Račkoga prikaz, značajno da se ne služi svim ispravama i da ne ulazi u kritiku materijala.

Prikaz isprave kao pravno-povijesnog izvora u Nacrtu historije hrvatske države i hrvatskog prava (Zagreb 1956) od M. Kostrenčića iznosi svega tri stranice (str. 35—8). A koliko je važnost pridavao svakoj riječi u Trpimirovoj darovnici, pokazuje činjenica da je upravo s njome datirao postanak hrvatske države (str. 115—6). U prikazu dvorske kancelarije ne unosi ni on ništa novo, već preuzima dotadašnju literaturu (str. 131—4). Konstatira da je od 28 vladarskih isprava »ostalo svega još desetak, kojima dosada nije porećena autentičnost« (str. 133).

D. Janković dodaje preuzetim zaključcima o javnoj ispravi (Istorija države i prava naroda Jugoslavije I, Naučna knjiga, 1960⁵, str. 65—8) i nekoliko podataka o privatnoj ispravi, pa se zadržava osobito na oporuci priora Andrije (str. 68). Nijedan od spomenutih historičara ne uzima uopće u obzir Šufflayevu raspravu o dalmatinskoj ispravi (v. bilj. 198), iako se iz nje moglo mnogošta naučiti. Zato prikazi javne i privatne isprave u historijama prava boluju od prepisivanja, u njima je sve jasno, tipično i uzorno. Nikakve sumnje o notarskim ovjerovljenjima vladarskih isprava, o osnovnim formama vladarskih isprava uopće itd.

¹⁹⁷ Die dalmatinische Privaturkunde, Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Viss. in Wien. Phil. hist. Klasse, B. CXLVII, 1903 (dalje Die Privaturkunde).

¹⁹⁸ N. dj., str. 35 i d.

¹⁹⁹ N. dj., str. 36, 40.

analize izvornog materijala. Samo zato što se osnivač samostana sv. Petra Splićanin Petar zove Črni²⁰⁰ i što se samostani sv. Petra u Selu i sv. Ivana u Biogradu nalaze »izvan« dalmatinskih gradova, Šufflay je njihove kartulare predstavio kao prve početke čisto hrvatske privatne isprave u Dalmaciji...²⁰¹ Šufflay će još jednom 1924.²⁰² dati samo letimični pregled notarijata i privatne isprave u Dalmaciji.

Osim Šufflaya, notarijat je u nekim dalmatinskim gradovima proučavao i G. Čremošnik. On se za *Notarijat Lastova u srednjem veku*²⁰³ odlučio prije svega zbog toga što »pobliža analiza lastovskog notarskog materijala... daje neočekivano bogate rezultate u svakom pogledu, bogatije nego što bi ih mogla pružiti analiza dubrovačkog ili zadarskog materijala«. Osim toga, »tehnička formalna strana lastovskih listina pretstavlja unikum svoje vrste i daje važnih rezultata kako za opću, tako i za našu diplomatiku«. Poznavajući dobro notarske formule, Čremošnik je mogao utvrditi da je »lastovska kupoprodajna listina sačuvala najprimitivniji oblik kupoprodaje, kakav nije sačuvan inače ni sa jednog našeg teritorija.«²⁰⁴ Preostali je rad Čremošnika vezan najviše na prikaze dubrovačke kancelarije i dubrovačkih notara,²⁰⁵ što je razumljivo kad se uzme u obzir da je sam izdavao građu iz dubrovačkog arhiva.

Iako su u novije vrijeme izdani i neki notarski koncepti,²⁰⁶ razvitak notarijata nije još uvijek u drugim gradovima osvijetljen. Iznimku čini kratak opis »Razvoja splitske notarske kancelarije«²⁰⁷ od J. Stipišića.

Jedina privatna isprava o kojoj se u posljednje vrijeme povelja diskusija to je oporuka splitskog priora Petra. Nju je prvi izdavač Marijan Horvat smatrao »najstarijom privatnom ispravom iz dalmatinskih gradova«, jer je »barem za stoljeće starija od oporuke zadarskog priora Andrije«, unoseći »ponešto svijetla u najstariju povijest grada Splita...«²⁰⁸ Kritika je, međutim, odbila njegovo datiranje prije svega zbog toga što je kasnije nađeni tačniji tekst omogućio ispravljanje ionako nerazumljive datacije.²⁰⁹

²⁰⁰ Skok je također istakao da »osnivač samostana Petar, uza sve to što potječe starinom iz romanske porodice, koja nosi rimski cognomen u splitskoromanskom pluralu Gumay > Geminiani, ima i hrvatski nadimak Črni, pisan Zerni i Cerni«. Supetarski kartular, str. 258.

²⁰¹ N. dj., str. 40.

²⁰² Städte und Burgen Albaniens. Akad. d. Wiss. in Wien, Denkschriften 63 B, 1924, str. 68 i sl.

²⁰³ JIČ V, sv. 1—2, 1937, str. 40—102.

²⁰⁴ N. dj., str. 41.

²⁰⁵ Vidi popis Čremošnikovih radova u Zgod. časopisu XII—XIII, 1958—9, str. 321—25.

²⁰⁶ Trogirski spomenici. Dio I. Zapisici pisarne općine trogirске. Sv. I (1263—1273), MSHSM sv. 44, 1958; II (1274—1294) MSHSM sv. 45, 1950 i Dio II. Zapisici sudbonog dvora općine trogirске. Sv. I (1266—1299), MSHSM 46, 1951. A. Mayer, Katorski spomenici. Prva knjiga katorskih notara od god. 1326—1335, JAZU 1951. G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije. Knjiga I; Zapisici notara Tomazina de Savere 1278—1282, JAZU 1951. V. Rismondo, Pomorski Split druge polovice XIV st. Notarske imbrejature, Izd. Muzeja grada Splita, sv. 5, 1954, 1—120. M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279—1308, Izd. Drž. Arhiva u Zadru. Spisi zadarskih bilježnika, Zadar 1959.

²⁰⁷ Anali hist. inst. JAZU u Dubrovniku I, str. 111—22.

²⁰⁸ M. Horvat, Oporuka splitskog priora Petra, Rad 283, 1951, str. 157.

I najzad valja spomenuti da su neki historičari shvatili važnost samostanskih kartulara, pa osim spomenutih radova Račkog, Nagya i Novaka ima posebnih radova u kojima se ta vrsta izvora osvjetljuje. To su Ljubićev²¹⁰ i Jelićev²¹¹ opis kartulara samostana sv. Ivana poznatog pod imenom Policorion i Ljubićeva »Dva popisa listina glasovitoga manastira sv. Krševana u Zadru«.²¹²

II

Poteškoće koje su se pojavile u općoj diplomatici u času kad se htjelo oštrom i jasnom klasifikacijom srednjovjekovne isprave na javnu i privatnu unijeti više reda u opsežnom diplomatskom materijalu srednjega vijeka, stavile su i naše rijetke historičare u vrlo težak položaj. I to ne samo zbog toga što je već odavno konstatirano da je pojam javnog prava u feudalnom svijetu vrlo labilan tako da je taj princip diobe jedva moguć, nego i zato što naše isprave, kako će se još vidjeti, imaju više elemenata privatne nego javne isprave. Zato se J. Nagy, uzevši u obzir kolebanja u diplomatičkoj literaturi, ipak odlučio za takvu diobu pa je javnom ispravnom nazvao onu »ispravu, koju izdaje neko javno lice nadležstvo ili neka osoba, koja ima javnu vjerodostojnost, pa joj ta vlast izdavanja isprava i ta javna vjerodostojnost pripada samo u granicama službene vlasti u djelokrugu posala koje ima da vrši«.²¹³ Iako priznaje da su u diplomatici javnim ispravama nazivane samo kraljevske i papinske isprave — a ta je oznaka »skovana samo za nuždu« — dijeli s pravom i hrvatske isprave na privatne i javne prema pravnim kriterijima, ali »kod toga ne pušta s vida promjenljivost, koja se krije za pojmom javnosti prema vremenu. Među javne možemo — nastavlja — da ubrajamo isprave knezova, kraljeva, hercega i banova, a ostale među privatne«.²¹⁴

M. Barada ide drugim putem. Čini mu se da se »javne i privatne isprave često međusobno podudaraju, osobito u formalnom sastavu, tj. u pojedinim karakterističnim formulama« — što je »slučaj i sa naše dvije isprave« (tj. s Trpimirovom i Muncimirovom), pa se uopće ne trudi da postavi neku distinkciju. Uzima zato Brunnerovu²¹⁵ podjelu *privatne isprave* na *kartu i noticiju* i ispituje koliko njen razvitak odgovara osnovnim crtama u razvoju naših isprava. Zaključuje da spomenute kneževske isprave, »makar su po sebi javne isprave, nemaju ništa zajedničkoga s ispravama blize papinske države, osobito ne Ravenne, ni s ispravama bizantske južne Italije, Venecije i Istre,

²⁰⁹ J. Stipišić, Oporuka priora Petra, Zbornik Hist. inst. JAZU, vol. 2., str. 173—82, 1959. Stipišić smatra da je prior Petar ove oporuke ista ličnost koja se 1097. spominje u promissionis cartula, tj. u obećanju vjernosti što su ga te godine dali dalmatinski gradovi mletačkom duždu.

²¹⁰ S. Ljubić, Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur. Priložak: Listina spljetskoga nadbiskupa Lovra od god. 1069 i opatice Marije god. 1119. Starine 23, 1890, str. 154—243.

²¹¹ L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, VHAD n. s. III, 1898/9 str. 33—126.

²¹² Starine 19, 1887, str. 81—171.

²¹³ Studije I, str. 22.

²¹⁴ N. dj., str. 23; potertala N. K.

²¹⁵ H. Brunner, Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde, I. B., Berlin 1880.

kao ni sa franačkim ispravama. Te dvije naše isprave u svemu se podudaraju s ispravama lombardsko-tuscijskim tj. on'im Regnum Italiae; osim toga ne samo da imaju oblik karte lombardsko-tuscijske nego što je još važnije, po njima vidimo da u ono doba u Hrvatskoj isprava još uživa punu vjeru.²¹⁶ Najzad uopće ne znamo da li su isprave javne ili privatne, jer je Barada, kao poslije njega i Kostrenčić i mnogi drugi, previdio važan momenat, na koji je Nagy upozorio: bitno je kod isprave tko joj daje dokaznu moć odnosno javnu vjeru ili fidei publicam. Povodeći se potpuno za Brunnerovom diobom privatne talijanske isprave na kartu i noticiju, Barada bez ikakva ustručavanja čitav diplomatički materijal sabran u Documenta Račkoga prilično olako i površno, samo u bilješkama, svrstava u dvije grupe!²¹⁷ Ne mari pri tom što se među noticijama našla poneka vladarska isprava napisana i ovjerovljena po notarar ili kancelaru ili što ni jedna njegova karta nema prema zakonima privatne isprave fidei publicam.

Zato je danas u diplomatici postavljeno nekoliko klasifikacija diploma, jer je nemoguće definirati pojam isprave samo s jednog gledišta. Ako se kaže da je »isprava pismeno svjedočanstvo određenih oblika o zbivanjima pravne naravi«,²¹⁸ onda je takvom definicijom obuhvaćena i privatna i javna isprava. Međutim, želi li se objasniti u kakvom je odnosu isprava prema javnom poslu o kojem je ona svjedočanstvo, onda valja razlikovati, kako Brunner kaže, dispozitivnu ispravu ili kartu i dokaznu ispravu ili noticiju.²¹⁹ Uzme li se, pak u obzir vjerodostojnost isprave, onda se javnim ispravama nazivaju one koje imaju same po sebi dokaznu moć odnosno javnu vjeru. To su, prema Erbenu,²²⁰ prije svega franačke kraljevske isprave, sudske talijanske i papinske isprave. No, kako se pojam javnog prava tokom vremena mijenja, dobivaju i talijanske notarske isprave, zatim isprave talijanskih komuna ili feudalnih knezova i dinasta također javnu vjeru, pa je za to razdoblje starija podjela nemoguća.²²¹ Pa ipak se Erben odlučio da prihvati Giryjevu definiciju²²² prema kojoj su »privatne isprave one koje se tiču privatnopravne materije, a izdaju ih osobe, koje ne vrše neku javnu službu«, iako mu je zamjerio što je taj princip prekršio kad je isprave javnih notara ubrojio među privatne isprave.²²³

²¹⁶ Dvije vladarske isprave, str. 7.

²¹⁷ N. dj., str. 8, bilj. 27 i 28.

²¹⁸ W. Erben — L. Schmitz — O. Redlich, Urkundenlehre, Handbuch d. mittelalterlichen u. neueren Geschichte, Abt. IV, München-Berlin, 1907.

²¹⁹ »Die lombardische Notitia, das beneventische Breve (iudicati und memoratorium), erscheinen sonach als Urkunden, welche lediglich zu Beweis Zwecken aufgenommen werden. Sie bieten ein Referat über gerichtliche oder aussergerichtliche Acte, welche ohne urkundliche Vollziehung zu rechtlicher Wirksamkeit gelangen. Sie sind *schlichte Beweisurkunden*. Die Carta hat dagegen eine zweifache Function. Sie ist einerseits Beweismittel, andererseits Perfectiosmittel des beurkundeten Rechtsgeschäfts... Die Carta ist im Gegensatz zur schlichten Beweisurkunde die *dispositive* Urkunde«. Brunner, n. dj., str. 16—17.

²²⁰ N. dj., str. 19.

²²¹ Vidi i H. Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Leipzig 1889, str. 3 i sl;

²²² A. Giry, Manuel de diplomatique, Paris 1894, str. 823.

²²³ N. dj., str. 19.

Možda bi se takva raspravljanja mogla skratiti kad bi se imalo na umu da ipak određene forme i formule, ustanove i pravila prilično jasno izdvajaju pojedine skupine isprava. Ako je franačku vladarsku ispravu mogao ovjeriti samo vladar ili njegov zamjenik, a takvo ovjerovljavanje nije poznala talijanska privatna isprava, onda je suviše postavljati pitanje jesu li one javne ili privatne isprave. Ali za naše isprave iz razdoblja narodne dinastije takvo pitanje nije nimalo suviše. Naime, ako su Trpimirova i Muncimirova isprava, kako tvrdi Barada,²²⁴ po svojoj formi privatne isprave, a piše ih kraljevski kapelan, onda nešto nije u redu. Jer privatna notarska isprava ne poznaje instituciju kraljevskog ili kneževskog kapelana. Isto tako nije franačkoj kraljevskoj ispravi bila potrebna koroboracija svjedoka, koji privatnoj ispravi daju uz notara fidem publicam. A ipak je koroboracija u našim vladarskim ispravama jedna od najvažnijih formula. Prema tome, nešto ipak nije ispravno u formulama naših javnih isprava, pa takvi neobični oblici imaju nesumnjivo uzroke svog postanka, koje ćemo nastojati otkriti. Ne ćemo se pri tom poslužiti metodom rada koju su, gotovo bez iznimke primjenjivali naši historičari. Oni su utvrđivali karakteristike isprava domaćih vladara tako da su provodili diplomatičku analizu i utvrđivali formule isprava, a da nisu uopće posvetili pažnju sadržaju isprave ili centru u kojem je isprava nastala. Zato se i moglo dogoditi da nitko, osim, Švoba nije posumnjao u autentičnost Trpimirove isprave, iako se u njoj pribrajaju splitskoj crkvi sela, koja ona ne samo u IX st., nego ni kasnije nije imala.

Međutim, obrađivanje isprava prema vremenu njihova postanka, tj. kronološkim redom prema datumima, koje one nose, onemogućilo je njihovo jasnije grupiranje i prikriilo kriterije koji su vrlo jasno ukazivali na zajedničku provenijenciju. Nikome, npr., tko je pregledao materijal sadržan u kartularu samostana sv. Krševana nije mogla izbjeći činjenica da tri najstarije oporuke imaju istu pogrešnu dataciju i na kraju isprave isti pogrešni actum.²²⁵ Ili, da Zvonimirove tobožnje isprave u korist splitske nadbiskupije imaju jedan, a one u korist samostana sv. Marije drugi oblik koroboracije i da dva falsifikata u korist splitskih benediktinka upotrebljavaju formule koje ne poznaje javna isprava u doba narodnih vladara. Takve nas činjenice neminovno vode do spoznaje da zajedničke karakteristike — osobito ako je riječ o pogrešnim ili netačnim formulama — valja pripisivati istoj provenijenciji.

Nakon svega što je rečeno o diobi na privatne i javne isprave mislim da se nužno nameće i pitanje načina kako da se izvorni materijal ispituje. Bilo bi svakako pogrešno promatrati odvojeno tzv. dalmatinsku privatnu ispravu od tzv. čiste hrvatske isprave, u kojoj su tobože pisane javne isprave Trpimirovića, njihovih svjetovnih dostojanstvenika i velikaša. Neobično nepovoljna tradicija javne isprave — u originalu sačuvala se, kako misli V. Novak, samo fundacionalna isprava rogovske opatije²²⁶ — nije nimalo slučajna. Činjenica da su gotovo sve isprave sačuvane u samostanskim kartularima, od kojih ni jedan nije mlađi od druge polovice XII. st., tako je značajna da je valja uvijek imati na umu prije nego što se pristupi zaključivanju. Kartulari, naime,

²²⁴ Dvije vladarske isprave, str. 7.

²²⁵ Doc. str. 19, 27, 48.

²²⁶ V. Novak, Latinska paleografija, Naučna knjiga, Beograd 1952, str. 219, 222.

nastaju u doba kad se u komuni razvio notarijat kao javna ustanova, dakle od druge polovice XII. st., pa se tek tada pružila mogućnost različitim crkvenim ustanovama da pismenim svjedočanstvima, dakle ispravama, učvrste, ostvare ili postignu određeno pravo ili posjed. Tako se jedino može protumačiti na prvi pogled neobična činjenica da su primaoci javnih i privatnih isprava do dolaska Arpadovića gotovo isključivo crkvene ustanove. Nije li upravo ova okolnost dovela sastavljača kartulara u tešku kušnju? Samo je mali korak bio potreban da se možda i originalna darovnica »popuni« upisivanjem posjeda, koji možda jest, a možda i nije bio, crkveni posjed i vlasništvo. Ili se sastavljač isprave, »darovnice«, zaboravivši na kletve koje će uputiti otimačima, usudio unijeti posjede za koje je dobro znao da nisu u posjedu primaoca, kao što je to učinio nepoznati sastavljač danas poznatog oblika Trpimirove darovnice. Svi ti momenti izvanredno su važni pri diplomatičkoj, paleografskoj i historijskoj analizi isprava i valja o njima voditi računa.

Iako bi bila potrebna istovremena diplomatička, paleografska i materijalna analiza isprava do 1102, ograničit ćemo se ovdje na *diplomatičku analizu* — dakako, uzimajući je u obzir prije svega zato, što ona u takvoj tradiciji izvornog materijala daje najsigurnije rezultate. Historijsku analizu, to stvarno znači analizu dispozicije darovnice i isprava, vrlo često ne možemo provesti, jer su isprave jedina svjedočanstva za određene historijske činjenice. Uza sve to pokušat ćemo da se u ispitivanju dispozicija osvrnemo na neke historijske elemente, ali upozoravamo da nam je taj posao u ovom radu bio sporedan.

U ispitivanju izvornog materijala ne ćemo se ograničiti samo na ispitivanje vladarskih isprava, jer smatramo da bi naša analiza bila tada nepotpuna. I Nagyevu vladarsku i Šufflayevu privatnu ispravu kao i Baradinu kartu i noticiju promatrat ćemo zajedno, jer držimo da ćemo jedino na taj način ustanoviti njihovu uzajamnu ovisnost. Kad bi naše javne isprave bile zaista po svojoj formi javne i bez teških nedostataka upravo formalne naravi, onda bismo takav posao odbacili kao suvišan. No neobična, nimalo slučajna podudaranja u oblicima pojedine grupe isprava može se utvrditi samo cjelokupnom analizom. Pri tom poslu ne ćemo, posve razumljivo, izostaviti ni one isprave koje su dosad u literaturi ocijenjene kao lažne, podmetnute, prerađene ili izmišljene. Kad bismo tako uradili, lišili bismo se isprava koje nam mogu biti izvrsni vodiči kroz šumu izvornog materijala za narodnih vladara.

Međutim, prije nego što pokušamo provesti diplomatičku analizu isprava, ocrtat ćemo u glavnim linijama razvitak isprave na franačkom zapadu i u susjednoj Italiji od IX. st. dalje, jer se ispravna ocjena domaćeg materijala ne može postići bez dobrog poznavanja uzora.

S obzirom na to da je Barada Trpimirovu ispravu, »a donekle i Mucimirovu«, proglasio »rimskom kartom«,²²⁷ treba ispitati da li je zaista razvitak javne i privatne isprave u Italiji bio takav da opravdava njegovo mišljenje. On se osobito pozivao na oblik lombardsko-tuscijske karte. Čini se da pri tom nije vodio računa o vrlo tačnoj podjeli o kojoj govori Brunner. On je, kako sam priznaje, izlagao najprije karakteristike langobardske isprave, a zatim je prešao na prikaz rimske isprave, dakle na historijsku podlogu kasnije karte i noticije.

²²⁷ Dvije vladarske isprave, str. 4.

Konstatirao je da od početka naše ere postoji dvovrsna isprava, kojoj se u kasno rimsko doba pridružuje i treći oblik — epistola.²²⁸ No, značajno je da u langobardsko odnosno franačko doba živi ponešto izmijenjena rimska privatna isprava i dalje. Ali, u objektivnoj formi sastavljena carta (koju izdaje destinatar) pomalo se gubi, dok se u subjektivnom obliku pisana epistola pretapa u notarijatsku ispravu, koja najzad i prevladava. Važno je, osobito zbog naših isprava, upozoriti na to da se po Brunneru i karta i noticija razvijaju na određenom području. Naime, za Benevent je značajna karta bez notarske formule komplecije, dok je lombardsko-tuscijska karta ima, i ona obično glasi: ego N. notarius complevi et dedi ili complevi et absolvi.²²⁹ Upravo formula complevi et absolvi upotrebljava se u kartama s područja Ravene, Romagne, Pentapolisa i Napulja od druge polovice VI. do XII. stoljeća. Lombardska karta je sastavljena ponajviše u subjektivnoj formi pri čem su tzv. verba dispositiva obično u prezentu.²³⁰ Ispravu piše ili sam izdavač — što je rjeđe — ili pisar, dakle tabelio, notar ili kancelar. Od IX. st. uvriježilo se monopol notara na sastavljanje i pisanje ugovora i svih isprava s dokaznom moći. S obzirom na ulogu koju imaju izdavač i destinatar kod izdanja isprave, Brunner još jednom ističe razliku između karte i noticije: kod prve su izdavač i primalac različite, a kod noticije i memoratorija identične osobe.²³¹ Zbog toga se karta »predaje«, tradira, a noticija ne. Nastavljajući na načela rimske isprave, lombardsko-tuscijska karta ima javnu vjeru tek po potpisu — subscriptio — ili znaku — signum — izdavača ili notara.²³² Osim toga, izdavač je obično dužan predati ispravu i svjedocima — testibus offere — kako bi i oni mogli svojim znacima ili potpisima ispravu »osnažiti« (roboratio testium,²³³ ponekad je dovoljno da svjedok samo dodirne ispravu — manum ponere). Kako je takav postupak kod noticije nepotreban, može se »izvansudska noticija obično na prvi pogled razlikovati po tome, što svjedoci nisu testes rogati, nego što se oni potpisuju ili signiraju s dodatkom ibi fui ili interfui«.²³⁴ Fidem publicam daje karti komplekcija notara, a čitav pravni posao završava konačnom predajom karte destinataru.²³⁵ Zato zaključna formula u slučaju da je rogatus i scriptor cartulae glasi ovako: ego N. notarius scriptor huis cartulae... complevi et dedi ili scripsi... complevi et dedi.²³⁶ Sudska noticija, naprotiv, ne treba takvu formulu komplecije, jer se u njoj potpisuju svjedoci, među kojima je također označen i pisar. Kako je beneventanska karta preuzela oblike predjustinijske isprave, u njoj se također nije formula komplecije raz-

²²⁸ Zur Rechtsgeschichte, str. 146.

²²⁹ N. dj., str. 6 i sl.

²³⁰ N. dj., str. 24.

²³¹ N. dj., str. 26—27.

²³² N. dj., str. 35—6.

²³³ N. dj., str. 38—9.

²³⁴ N. dj., str. 40.

²³⁵ Brunner je posvetio posebno poglavlje problemu tradicije ili predaje karte od rimske do franačko-talijanske isprave. N. dj., str. 86—111.

²³⁶ N. dj., str. 41.

vila.²³⁷ No, iz čitava Brunnerova izlaganja valja osobito dobro upamtiti činjenicu da se gore spomenuta forma notarske komplecije ne nalazi nigdje izvan područja Italije i Istre, iako je rimska isprava inače prešla granice Italije i prodrla vrlo daleko.²³⁸ Ponekad je ta formula izražena i drugim glagolima. Tako je u istarskom području prevladao oblik *complevi et firmavi*, a na mletačkom *complevi et roboravi*.²³⁹

Međutim, usporedo s privatnom ispravom razvija se na istoj osnovi u svim državnim tvorevinama na tlu nekadašnjega rimskog carstva i javna isprava. Već Teodorik, koji je ne samo gotski vladar, nego i rimski činovnik, preuzima rimske referendare.²⁴⁰ Ali, javna langobardska ili franačka isprava ima ponešto izmijenjene forme, što je razumljivo kad se uzme u obzir da pri njenom sastavljanju sudjeluju činovnici vladarskih kancelarija, koji upotrebljavaju nešto drukčije formule. Na čelu su kancelarija doduše isto tako referendari, dok je pisanje diploma povjereno notarima i drugim činovnicima.²⁴¹ Prvi naziv upućuje na neposredno preuzimanje rimske tradicije. To vrijedi za merovinšku, kao i za beneventansku vladarsku kancelariju. U kraljevskoj franačkoj kancelariji najviše su se s vremenom izdigli kancelari, uz to vrlo ugledne ličnosti na dvoru. Kako su Karlovići preuzeli vlast od Merovinga, tako je i rastao njihov utjecaj u kancelariji. Predstojnici su kancelarije zadržali na novom dvoru visoke položaje. Uza sve to, u načinu na koji su ovjerovljavane kraljevske diplome u doba Karla i njegovih sinova ima razlike: dok su za Karla ponekad predstojnici kancelarije sami pisali i uvijek sami ovjeravali isprave (*recognitio*), za Ludovika to čine mjesto njih kancelarijski činovnici.²⁴² Nakon smrti Ludovika Pobožnog nastaju u kancelariji promjene: njegovi sinovi imaju svoje odijeljene kancelarije, kojima su na čelu visoki crkveni dostojanstvenici. Ponovna promjena za Ludovika Njemačkog imala je dalekosežne posljedice za kasnije uređenje kancelarije. Naime, došlo je do spajanja kancelarije i kapele na taj način što je vođenje kancelarijskih poslova prepušteno privremeno arhikapelanu. Nakon prvoga

²³⁷ »Die beneventische Carta steht in Bezug auf die Beglaubigung des Rogatarius auf dem Standpunkte der vorjustinianischen Urkunde. Es fehlt ihr jede besondere Unterschrift des Notars, der die Urkunde geschrieben. Es fehlen durchweg die verba completionis, wie sie der lombardischen und der römischen Carta wesentlich sind...« (Zur Rechtsgeschichte, str. 42—3.) Valja dodati i to da memoratorium na istom području također nema notarske komplecije, a formula supskripcije u njemu obično glasi: *ego N. notarius hunc brevem scripsi et interfui* ili *qui interfui* (n. dj., str. 43). Vidjet će se da takvu formulu, dakle bez komplecije, upotrebljava vrlo često i pisar odnosno sastavljač isprava u kartularu samostana sv. Stjepana.

²³⁸ »Die Completio findet sich, abgesehen von Italien und Istrien, nirgends im Abendlande. Wir suchen das complevi und seine verschiedenartigen Compositionen complevi et absolvi, et dedi, et emisi u. s. w. vergeblich in den Urkunden Galliens, Spaniens und in den rhätischen Urkunden, die sonst den Typus der römischen Urkunde deutlich verrathen« (Zur Rechtsgeschichte, str. 70).

²³⁹ N. dj., str. 81.

²⁴⁰ W. Erben, Urkundenlehre, str. 42.

²⁴¹ H. Bresslau, Handbuch, str. 259 i sl.

²⁴² W. Erben, n. dj., str. 45 i sl.

takvog pokušaja 833—37. postavljen je na obje časti najprije opat Grimald, a nakon njega vrši te časti Liutbert, koji je i nadbiskup u Mainzu (od 870). Tako je briga za kancelarijske poslove uglavnom prešla na arhikapelane, koji su nadomještavali suviše zaposlene nadbiskupe.²⁴³ Talijanska grana Karlovića ipak još uvijek odvaja kapelu od kancelarije, dok naprotiv Normani, osnovavši svoje kneževine u Južnoj Italiji, povjeravaju kancelarijske poslove svojim kapelanima samo u prvo vrijeme. Kasnije su i oni osnovali kancelariju.²⁴⁴

Od susjednih je zemalja na naš razvitak od XI st. dalje nesumnjivo najviše utjecala Ugarska. Bit će za nas od interesa da upamtimo bar početke organizacije kancelarije za Arpadovića, jer je, kao što je poznato, tek Beli III, kao učeniku Bizanta, uspjelo da ostvari pokušaje Stjepana I.²⁴⁵

Ovaj, samo u *najkraćim crtama*, prikazani razvitak listine, privatne i javne, u susjedstvu Hrvatske u doba Trpimirovića dragocjeno je pomagalo pri našem zaključivanju. Zato je, smatram, našao ovdje svoje opravdano mjesto.

Prelazimo, prema tome, na diplomatičku analizu privatne i javne isprave u doba narodne dinastije, ali tako da ćemo težište ipak prebaciti na vladarske isprave.

Iako još uvijek nije u diplomatici uvedena jedinstvena nomenklatura za pojedine dijelove isprava — i u tom se osobito razlikuju njemački i francuski učenjaci — držat ćemo se uglavnom onih termina, koje je hrvatska diplomatika već usvojila.

Razlikovat ćemo tri glavna dijela isprave i to: *protokol*, *tekst* i *eshatokol*. Sastavni dijelovi protokola jesu: *invokacija*, *intitulacija* i *datacija*. Tekst počinje *arengom*, zatim slijedi *publikacija* s *naracijom* i *peticijom*, koje su samo uvodni dijelovi u najvažniji dio teksta — *dispoziciju*. Na nju se nadovezuju formule prijetnje ili *sankcija*. Eshatokol počinje *koroboracijom*, u kojoj su označena ona sredstva koja su upotrijebljena da ispravi osiguraju javnu vjeru.²⁴⁶ Kako su ta sredstva različita prema vremenu i mjestu, analizirat ćemo formulu koroboracije u cjelini. To znači: uključit ćemo u nju ne samo ispitivanje podataka u različitim sistemima ovjerovljenja (*testes*, *sigillum*, *signum*), nego i formulu *aprekacije*, koja je često povezana s koroboracijom. Ne ćemo naprotiv u *eshatokolu* uzeti u obzir *dataciju* zbog toga što se ona u našim vladarskim ispravama, protivno općenitom običaju Zapada, isto kao i u notarskoj talijanskoj ispravi, nalazi u protokolu.

²⁴³ H. Bresslau, n. dj., str. 272 i sl.; W. Erben, n. dj., str. 49 i sl.

²⁴⁴ W. Erben, n. dj., str. 53 i sl.

²⁴⁵ B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters* I, Berlin, 1940, str. 425.

²⁴⁶ O različitoj diobi isprave vidi H. Bresslau, n. dj., str. 42—3; A. Giry, *Manuel*, str. 531 i sl.; O. Redlich, *Urkundenlehre*, str. 23 i W. Erben, isto djelo, str. 301 i sl.

A. PROTOKOL

I. Invokacija

Uvedena u javne i privatne akte već u IV st. n. e., invokacija (*invocatio divina*) se vrlo dugo održala kao sastavni dio protokola ili eshatokola.²⁴⁷ Njen religiozni smisao odaje simbolički oblik križa, koji se uz verbalni oblik i najčešće upotrebljavao. U srednjovjekovnim se ispravama, kao i u rimskom aktu, invokacija nalazi najčešće na početku, ali vrlo često, osobito u franačkoj ispravi, i uz rekogniciju, dakle u eshatokolu. Karlovi sinovi, doduše, odbacuju običaj upisivanja invokacije, ali se ipak za Ludovika Njemačkog učvrstila dvostruka invokacija (tzv. krizmom i verbalna forma). Iz Italije potječe, i u njoj se gotovo isključivo i upotrebljava, monogram Krista, sastavljen od grčkih inicijala Kristova imena $\frac{P}{X}$, dok od sredine IX st. u franačkim zemljama krizmon dobiva novi oblik — C.²⁴⁸

Mnogo je teže odrediti provenijenciju verbalne invokacije, jer u njoj upotrebi ima mnogo više slobode.

Raspravljajući o invokaciji u dalmatinskoj ispravi, Šufflay je u činjenici da se samo na području Zadra javlja simbolička invokacija našao potvrdu svojoj teoriji o ranom utjecaju Italije na sjevernu Dalmaciju.²⁴⁹ Simbolička invokacija, sama ili spojena s verbalnom invokacijom, sastavni je dio, kao što smo vidjeli, privatne isprave u Italiji od langobardskih vremena. Ona je doduše u XI st. zamijenjena notarskim znakom. Šufflay je pri svojim zaključcima uzimao u obzir i one isprave za koje se kasnije utvrdilo da su falsifikati, pa je zato potrebno da se neki njegovi rezultati isprave. Otpada, prije svega, Pag, tj. tobožnja isprava *comunitatis Kessensis* iz 1071,²⁵⁰ jer je kasniji falsifikat.²⁵¹ Osim toga, ni jedna isprava nije sačuvana u originalnom obliku, što je također odlučan kriterij pri stvaranju zaključaka. I doista, prelete li se pojedine skupine dalmatinskih isprava, lako se može razabrati da je upotreba invokacije, i simboličke i monogramatske kao i verbalne, ovisila o volji pisara ili notara odnosno o običaju koji je on usvajao. Ne može se nikako smatrati slučajem da samo dvije isprave izdane u korist samostana sv. Marije²⁵² imaju invokaciju. Kad bismo tu pojavu željeli protumačiti činjenicom da su to bilo vladarske bilo privatne isprave sačuvane u kartularu, onda bismo pogriješili, jer su Krešimirove darovnice za Diklo i Maon, izdane u korist samostana sv. Krševana, također sačuvane u kartularu, a ipak imaju i jedna i druga simboličku invokaciju.²⁵³ Te invokacije isprava sv.

²⁴⁷ O invokaciji vidi Th. Sickel, *Lehre von den Urkunden der ersten Karolinger* (751—840), Wien 1867, str. 210—212; C. Paoli-K. Lohmeyer, *Grundriss zu Vorlesungen ueber lateinische Palaeographie und Urkundenlehre*, Innsbruck 1889, str. 143 i sl.; A. Giry, *Manuel* str. 531 i sl.; M. Šufflay, *Die Privaturkunde*, str. 44; O. Redlich, n. dj., str. 24; W. Erben, n. dj., str. 306.

²⁴⁸ W. Erben, n. dj., str. 131, 144.

²⁴⁹ N. dj., str. 45.

²⁵⁰ Doc. str. 89.

²⁵¹ Vidi N. Klaić, *Rapski falsifikati*, *Zbornik Inst. za hist. nauke Fil. fak. u Zadru*, 1955, str. 46 i sl.

²⁵² Doc. str. 95; *Kartular sv. Marije*, str. 246, 250.

²⁵³ *Priručnik*, str. 248, 252.

Marije su verbalne — in nomine domini nostri Jesu Christi, i s jednom počinje darovnica Vekenega. Kako je kartular sv. Marije sastavljen u drugoj polovici XII st.²⁵⁴ kad se u zadarskim ispravama ne može naći ni verbalna ni simbolička invokacija, moglo bi se pretpostaviti da su različiti pisari, koji su sudjelovali pri pisanju kartulara, bili pod utjecajem općenitog običaja. Možda je simbolička invokacija i bila pred ponekom ispravom predviđena. Naime, u kartularu većina isprava pisanih beneventanom nema izrađenih inicijala,²⁵⁵ pa se ne može isključiti mogućnost, da su pred inicijalom pisari željeli upisati neku vrst invokacije.

Istom dosljednošću kojom pisari kartulara sv. Marije izostavljaju invokaciju, pisari je Krševanova kartulara i pojedinačnih isprava odnosno prijevise stavlja. Čini se, da se pri tom ne drže baš nekog određenog reda. Notar Blaž, koji je oko 1223. pisao kartular,²⁵⁶ upotrijebio je, koliko je danas prema Šišićevoj transkripciji dviju Krešimirovih darovnica poznato,²⁵⁷ u objema samo simboličke invokacije. No, svakako je značajno da prijevise, bilo da su pisani karolinom ili beneventanom, imaju simboličku i, izuzevši Radovanovu darovnicu, i verbalnu invokaciju.²⁵⁸ Prijepis darovnice zadarskih građana iz 1036.²⁵⁹ ima jedinu dosad poznatu monogramatičku invokaciju u materijalu do 1102.

Tekst se verbalne invokacije isprava samostana sv. Krševana, iako je ona vrlo različita, može podijeliti u tri grupe: zazivanje Trojstva,²⁶⁰ Kristova imena²⁶¹ i vječnog boga.²⁶² Samo simboličku invokaciju imaju različite redakcije Radovanove darovnice,²⁶³ darovnica Hrvatina i braće, Sovine i braće,²⁶⁴ dok su uopće bez invokacije isprava o daru ribara, Gerardova presuda i darovnica odnosno isprava o prodaji đakona Ivana.²⁶⁵ Izostavljanje invokacija u posljednjim ispravama je razumljivo, jer ili su to zapisi o daru i presudi ili prodaji. Neke nisu niti datirane.²⁶⁶

Izuzevši fundacionalnu ispravu ženskoga benediktinskog samostana u Splitu,²⁶⁷ ni jedna druga privatna isprava splitske provenijencije nema simboličku invokaciju. Verbalna je invokacija, isto kao i u Krševanovim ispravama, tekstovno različita. Kako su i te isprave većinom kasniji prijevise iz samostanskih kartulara, nedostaje nam sigurnost da na osnovu njih zaključimo bilo što o zakonitosti u upotrebi invokacije u privatnim ispravama do XII stoljeća.

²⁵⁴ Kartular sv. Marije, str. 204.

²⁵⁵ Vidi n. dj., tabla 12r., 13r., 13v., 17v., 18r., 18v., 19v., 20v., 21v., 23v., 25v., 31v.

²⁵⁶ V. Novak, *Latinska paleografija*, str. 143.

²⁵⁷ *Priručnik*, str. 284, 252.

²⁵⁸ J. Nagy, *Monumenta diplomatica* I br. II, V i VI (karolina); IV, VII, IX, XI i XII beneventana).

²⁵⁹ N. dj., tabl. V.

²⁶⁰ Doc. str. 39, 43, 44.

²⁶¹ Doc. str. 17, 21, 26, 41, 47.

²⁶² Doc. str. 42, 59, 100.

²⁶³ Doc. str. 80.

²⁶⁴ Doc. str. 85, 91.

²⁶⁵ Doc. str. 25, 48, 99, 100.

²⁶⁶ Doc. str. 100.

²⁶⁷ Doc. str. 75. g. 1069.

Ako rezultate dosadašnje analize privatne isprave upotrijebimo pri ispitivanju invokacije vladarskih darovnica, nameće nam se sama od sebe analogija u upotrebi ove formule. Kad se ne bi radilo o javnoj ispravi — koja formalno vrlo često napušta okvir privatne isprave, iz kojega je izašla — činjenica ne bi bila nimalo neobična. Ali, podudaranje u određenim formama nužno navodi na misao o zajedničkom izvoru. Doda li se k tome i druga poznata činjenica, naime, da su privatne i vladarske isprave sačuvane *samo* u prijepisima, u samostanskim kartularima ili su falsificirane, onda je potpuno jasno kako je došlo do različitih invokacija u vladarskim ispravama. Jer bi se teško na drugi način mogla protumačiti činjenica da Krešimirove isprave kojega su inače ukrašene invokacijom, imaju tu formulu. Na primjer, boličke nì verbalne — a da isprave *istog vladara* u korist drugog samostana, isprave kojega su inače ukrašene invokacijom, imaju tu formulu. Na primjer, Krešimirova darovnica za Maon²⁶⁹ ima samo simboličku invokaciju kao i hirograf opata Petra iz 1067,²⁷⁰ na osnovu kojeg je prema našem uvjerenju, nastala, a tobožnje darovnice Krešimirove samostanu sv. Marije nemaju invokacije, jer ih pisari nisu stavljali. Dok, najzad, njegova isto tako sumnjiva isprava iz 1069. u korist splitskog samostana sv. Stjepana²⁷¹ poznaje istu invokaciju kao i Zvonimirova i Stjepanova isprava u istom kartularu. Ništa manje ni više negò 7 Zvonimirovih isprava ima *istu* invokaciju, koja je bez sumnje preuzeta iz teksta zakletve prilikom krunidbe.²⁷² Možda ni to ne bi bilo toliko karakteristično da sve te isprave — izuzevši falsifikat za bračke plemiće iz 1077. — nisu redom splitske provenijencije i — *dubiae fidei*!

Bilo bi suvišno tražiti invokaciju u Zvonimirovim ispravama u korist samostana sv. Marije.²⁷³ Isto je tako teško utvrditi originalnu formu invokacije u Krešimirovim ispravama koje su u izobličenom obliku ušle u poznati Policorion rogovske opatije. Fundacionalna isprava je ima, ostale ne.²⁷⁴

Svakako posebno mjesto među invokacijama vladarskih isprava zauzima oblik te formule u Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi. On glasi: *in nomine patris et filii et spiritus sancti*.²⁷⁵ Nepovredljivost koju spomenute isprave uživaju u hrvatskoj historiografiji dala je povoda najrazličitijim tumačenjima; dakako, takvima koja su pod svaku cijenu učvršćivala autentičnost darovnica. Šufflay je, doduše, isključio neposredni franački utjecaj, ali kako u to vrijeme ni privatna talijanska isprava ne poznaje taj oblik invokacije, našao je sretnije rješenje u pretpostavci da se radi o bizantskom utjecaju. Jer ta se formula, kaže Šufflay, nalazi gotovo u svim slavenskim balkanskim zemljama u srednjem vijeku. Sporadična pojava takve invokacije učvrstila ga je u toj misli, jer je neobičnu invokaciju u ispravi biskupa Prestancija

²⁶⁹ Doc. str. 90, 66, 67.

²⁶⁹ Priručnik, 252.

²⁷⁰ Doc. str. 69.

²⁷¹ Doc. str. 78.

²⁷² Doc. str. 106, 111, 114, 116, 138, 139.

²⁷³ Doc. str. 118, 145.

²⁷⁴ Doc. str. 51—54.

²⁷⁵ Doc. str. 14, 3.

i bračkog skribe mogao isto tako protumačiti na gornji način.²⁷⁶ Međutim, konačni oblik darovnica samostanu sv. Ivana datira iz druge polovice XIV. st.,²⁷⁷ a za bračku je ispravu kasnije utvrđeno da je falsifikat.²⁷⁸ Pozivajući se na »internacionalne odnošaje u ispravama srednjeg vijeka«, Nagy²⁷⁹ je odbacio Šufflayevu hipotezu. »Teško ćemo se odlučiti da rečemo, da je ova invokacija došla k nama iz isprava bizantske kancelarije, a ne franačke. Ona će nas rađe uputiti na pomisao, da su naše i najstarije isprave izložene uplivima, koji su dolazili sa raznih strana i da je od svega onoga, što je došlo sa strane, ostalo ono, što je došlo u sklad s našim državnim i pravnim životom.«²⁸⁰ No, za takvu bi hipotezu trebalo Nagyu mnogo čvršće dokaze, pa se Barada vraća na misao da je »s kartom došla k nama i ta invokacija«. Da bi tu svoju tvrdnju učinio vjerojatnijom, poziva se na to da se »u pojedinim predjelima sjeverne Italije u polovici IX st. nalazi ova invokacija«.²⁸¹ Međutim, tvrdi li se doista da je taj oblik invokacije postojao u franačkoj i talijanskoj ispravi,²⁸² bit će ipak uzaludan napor da u tim krajevima tražimo uzor za invokaciju dviju spomenutih darovnica. Budući da se radi o prijepisima, kojima je posljednji, nama danas poznati oblik mogao dati i pisar, valjalo bi ispitati najprije cjelokupni materijal Splita i splitske crkve. Ako Treguanova zakletva splitskom nadbiskupu počinje s istom invokacijom,²⁸³ onda takvo podudaranje vjerojatno nije slučajno. Zato mislim da bi se jedva moglo tvrditi da je u tim kneževskim darovnicama upotrijebljena uobičajena forma invokacije IX. stoljeća. Pogotovu, ako se uzme u obzir da je današnji oblik obiju isprava nastao mnogo kasnije.

Prema tome, invokacija kao varijabilni i nebitni dio isprave ne pruža, na žalost, ni za privatnu ni za vladarsku ispravu nikakav oslonac za stvaranje nekih sigurnijih zaključaka. Ona vrlo jasno ukazuje na središta u kojima su se vladarske isprave prepisivale, prekrojavale ili falsificirale, ali to je sve što iz njih bez ustručavanja možemo izvući. Svaki pokušaj da se na osnovu danas poznatog materijala nastoje utvrditi različiti sistemi u upotrebi ove formule, morao bi se, prema mom uvjerenju, smatrati neuspjelim.

II Datacija

Iako formula datiranja može biti u ispravama i izostavljena, ipak je ona tako neophodni sastavni dio isprave da služi kao pouzdan kriterij pri ocjeni autentičnosti. Kao i ostale formule, datacija je preuzeta iz rimskog vremena, jer su od Konstantina I carske odredbe, da budu pravovaljane, morale imati podatke o godini i danu izdanja.²⁸⁴ Barbarski narodi preuzi-

²⁷⁶ Die Privaturkunde, str. 47—8.

²⁷⁷ L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, str. 68.

²⁷⁸ F. Šišić, Poviest Hrvata za Arpadovića, str. 26, bilj. 50.

²⁷⁹ Studije I, str. 32.

²⁸⁰ N. dj., str. 33.

²⁸¹ Dvije vladarske isprave, str. 22.

²⁸² A. Giry, Manuel, str. 532; W. Erben, n. dj., str. 306.

²⁸³ M. Šufflay, Die Privaturkunde, str. 49, bilj. 2.

²⁸⁴ Th. Sickel, n. dj., str. 218; H. Bresslau, n. dj., str. 818; A. Giry, n. dj., str. 577.

maju taj običaj u različitoj formi, premda je želja da ispune taj običaj često zaostajala za njihovim poznavanjem vremenskih oznaka. Zato krivi podaci ili mnogobrojne pogreške upravo u toj formuli isprava nisu uvijek rezultat neispravnosti.

Mjesto je datacije u srednjovjekovnoj ispravi također određeno rimskim običajem. Dok su epistolae i sve isprave koje su se prema njima oblikovale, imale podatke o vremenu u eshatokolu, tabelioni su prema carskoj odredbi bili dužni na početku instrumenta staviti data.²⁸⁵ Kako je papinska kancelarija preuzela oblik epistolae, datirane su papinske isprave također u eshatokolu. Isto su tako datirane i langobardske kraljevske isprave, dok se notarska isprava u Italiji i izvan nje oslanja gotovo isključivo na rimski instrument. Ali s obzirom na različit karakter i funkcije postoji u datiranju razlika između karte i noticije. Gotovo beziznimno prevladava u karti početno datiranje, tj. datum temporale u protokolu i formula actum, koja je obično datum geographicum, u eshatokolu. Ponekad se, kako to ističe Bresslau, datum temporale ponavlja u eshatokolu.²⁸⁶ Potpuno je razumljivo, naprotiv, ako je u noticiji, i to osobito u sudskoj ispravi, datum s formulom scripsi našao mjesto u eshatokolu.²⁸⁷

Formula datiranja ima obično dva dijela: *datum* ili *datum temporale* i *actum*, koji se može u nekim ispravama poistovjetiti s *datum geographicum*.

U diplomatici se dugo vodila rasprava o tome kako te formule treba protumačiti, pa se većina učenjaka ipak složila u tome, da se actum obično odnosi na mjesto gdje je pravni akt o kojemu isprava svjedoči izvršen.²⁸⁸ Ne ulazeći dublje u inače zanimljiva razmatranja o tome, pokušat ćemo na domaćem izvornom materijalu, koji se — posve razumljivo, ne slučajno — u općim diskusijama ne uzima u obzir, utvrditi oblik i značenje formule datiranja.

U rijetkoj domaćoj diplomatskoj literaturi ne posvećuje se oblicima datacije naročita pažnja. Nehaj se izražava osobito u činjenici da se ispitivanje završava jednostavnim konstatacijama, iako formula datiranja sigurnije nego preostali dijelovi upućuje na provenijenciju. Pogrešna datacija nekih isprava služi Račkom samo kao jedan od dokaza lažnosti,²⁸⁹ inače upravo on u Documenta bez mnogo okolišanja ispravlja datume, spasavajući na taj način ugled ugroženih isprava. Nagy želi da »čitav materijal izvora o dobi hrvatske narodne dinastije... izrabljujemo do krajnjih granica«,²⁹⁰ ali propušta priliku da tu želju i ispuni, jer formule actum i datum u kneževskim i kraljevskim ispravama jedva i spominje. Slično rade Barada i V. Novak, premda se poslije Šufflaya sama od sebe nametala usporedba između tzv. dalmatinsko-hrvatske i vladarske isprave. Naime, Šufflay je utvrdio da u »dalmatinsko-hrvatskoj ispravi odmah nakon invokacije slijedi, kao i u kasnijem instrumentu gotovo beziznimno formula datiranja«. Smatrao je da od tog običaja odstupaju samo neke isprave crkvenih ustanova, u kojima najzad

²⁸⁵ H. Bresslau, n. dj., str. 818.

²⁸⁶ N. dj., str. 852.

²⁸⁷ N. dj., str. 853.

²⁸⁸ H. Bresslau, n. dj., str. 845; A. Giry, n. dj., str. 587.

²⁸⁹ Podmetnute, sumnjive i prerađene listine, str. 131 i sl.

²⁹⁰ Studije II, str. 10.

i prevladava u XIV st. datacija u eshatokolu. Činile su mu se u tom pogledu neobičnim samo tri najstarije zadarske isprave, koje da pokazuju neke arhaičke elemente, tj. u datumu upotrebljavaju »formulu, koja se više ne može razumjeti«.²⁹¹ To su poznati podaci o *consules* u Andriji i Agapinoj oporuci i u ispravi o obnovi samostana,²⁹² o kojima će još biti govora. Te je ispravke, uz još neke, izdvajala i pojava oznake mjesta izdanja isprave u protokolu, što je isto tako iznimka s obzirom na to da se podaci o mjestu sve do druge polovice XII st. nalaze uz *actum*, a ne uz datum u protokolu. Ove podatke o mjestu izdanja preuzima, prema mišljenju Šufflaya, dalmatinska notarska isprava od talijanskog instrumenta. Prema tome, Šufflay je izvrsnim poznavanjem domaćeg i stranog izvornog materijala kao i literature mogao protumačiti neobičnosti i nerazumljivosti u dalmatinskoj ispravi da se nije radije zaustavio na pola puta ne tražeći uzroke »neobičnim« pojavama. Sličnog su karaktera i njegovi rezultati pri ispitivanju pojedinih elemenata (vremenskih oznaka) kod formule datiranja.²⁹³ Ipak se ne može poreći da je on pojedine vremenske oznake u notarskim i dalmatinskim ispravama vrlo savjesno analizirao.²⁹⁴ Uostalom, ti su elementi i u kronologiji vrlo dobro obrađeni, jer je njihova važnost za rekonstrukciju historijskih zbivanja već odavno uočena. Ali upravo je za razdoblje narodne dinastije u Hrvatskoj utvrđeno da među pisarima vlada ne samo veliko neznanje, nego i nehaj, što je svakako otežavalo proučavanje i često dovodilo do zabluda i prenatgih zaključaka.

Kad ne bismo bili primorani da prema pravnom sadržaju i izdavaču isprave Trpimirovića stavimo među kraljevske diplome, ništa nas ne bi moglo spriječiti da ih prema formuli datiranja svrstamo među privatne isprave. *Mjesto i oblik* ove formule u gotovo svim vladarskim ispravama dopušta samo taj zaključak. Ona ima oba sastavna dijela — datum i *actum* — od kojih se prvi, ukoliko su isprave uopće datirane, nalazi u protokolu. Kako su langobardske i karolinške diplome, zatim isprave njemačkih i francuskih vladara imale datum ili data u eshatokolu,²⁹⁵ otpada unaprijed svaki pokušaj da se s obzirom na tu formulu povlači neka analogija sa Zapadom.²⁹⁶ Do istog nas zaključka vodi i formula *actum*.

Međutim, ono što daje osobit pečat formuli *actum* u hrvatskoj vladarskoj ispravi, to je činjenica da je ona usvojila i pravni karakter te formule u privatnoj ispravi: jer se u formuli *actum* ne polaže težište na mjesto u kojem je pravni posao svršen, nego na *svjedoke*, koji su tom pravnom poslu prisustvovali i odobrili ga odnosno potvrdili. Zbog toga je upravo u toj formuli izražena vrlo često i u našoj vladarskoj darovnici koroboracija svjedoka — *corroboratio testium*, što dakako ne može biti sastavni dio vladarske isprave. Takva, za javnu ispravu nemoguća i nepotrebna formula, nalazi se obično u

²⁹¹ Die Privaturkunde, str. 51.

²⁹² Doc. str. 19, 22, 27.

²⁹³ Die Privaturkunde, str. 136 i sl.

²⁹⁴ N. dj., str. 136—165.

²⁹⁵ Th. Sickel, n. dj., str. 219; H. Bresslau, n. dj., str. 850—1; A. Giry, n. dj., str. 577.

²⁹⁶ J. Nagy, Studije I, str. 33; *Isti*, Hrvatske isprave iz doba narodne dinastije, str. 316, 324.

onim vladarskim darovnicama kojima se dosad poklanjala najveća vjera: Trpimirovoj, darovnici za Diklo, Maon itd. Možda je najjasnije taj, nipošto slučajni, nonsens izražen u Trpimirovoj darovnici.²⁹⁷ Roboracija svjedoka naglašena je i u Muncimirovoj ispravi.²⁹⁸ Kako su sastavljači isprava željeli naglasiti prisutnost svjedoka, ukazuje činjenica da se u nekim formulama *actum* uopće ne spominje mjesto gdje je pravni akt sklopljen. Tako ne znamo gdje su izdane isprave u korist biogradskih samostana,²⁹⁹ potvrde privilegija rapskoj crkvi³⁰⁰ ili tobožnja Krešimirova darovnica u korist samostana sv. Stjepana za mlin.³⁰¹ Kad bi se radilo uvijek o istom primaocu ili istom darovatelju, onda bismo pomanjkanje formule *actum* mogli protumačiti običajem. Ali, i one Zvonimirove isprave, koje su uzete npr. iz kartulara samostana sv. Stjepana,³⁰² nemaju, kao ni Krešimirova isprava u istom vrelu, *actum*. S izvanrednom dosljednošću izostavljali su i sastavljači tobožnjih Zvonimirovih darovnica u korist splitske crkve u formuli *actum* podatke o mjestu gdje su tobože isprave izdane. Iznimku čini tobožnja Zvonimirova darovnica Pustice,³⁰³ također falsifikat u korist splitskih benediktinka, u kojoj se tvrdi da je pravni posao tj. darivanje izvršeno in villa regali, quo in loco iam dicta ecclesia sancte Mariae (sita uidetur). Dakako, uz dodatak coram testibus. Naprotiv, Zvonimirove potvrde posjeda ili slobode sv. Mariji izdane su tobože u Kninu.³⁰⁴ Kako su one u kartularu upisane nakon Krešimirovih darovnica za iste posjede, također falsifikate, nalazimo odgovor na pitanje zašto je u Krešimirovim darovnicama *actum* izostavljen. Nešto proširen tekst formule *actum* u tobožnjoj darovnici Krešimira IV za Tukljaču razlikuje pri aktu darivanja najprije *actum*, a zatim *firmitum*.³⁰⁵ Prema tome, sastavljač je zamišljao pravni posao tako da je Krešimir IV najprije odlučio pred hrvatskim i zadarskim svjedocima da će za spas duše potvrditi samostanu sv. Marije spomenutu kraljevsku zemlju, a zatim je, kako bi htio sastavljač, izdana samo pred zadarskim svjedocima isprava u Zadru!

Ponekad se formula *actum* zamijenjuje s *factum* ili *facta*. To je učinjeno u Krešimirovoj ispravi u korist samostana sv. Tome,³⁰⁶ a drugi put u poznatom bračkom falsifikatu iz 1077.³⁰⁷ I u Krešimirovoj darovnici za Maon iz 1069. tvrdi se da je izdana u Ninu uz dodatak s imenima svjedoka »qui in hoc facto interfuerunt«.³⁰⁸ Stjepanove isprave ne odudaraju od gore spomenutih pra-

²⁹⁷ »Actum in loco, qui dicitur Byaci, tempore superfato et testium notitia, presentia, communi uoto et uoluntate corroboratum«. Doc. str. 5.

²⁹⁸ »Actum est in Biaci ante fores ecclesie sancte Marthe martyris, tempore et die super ut fatum est his coram testibus consentientibus atque subscribentibus«. Doc. str. 15.

²⁹⁹ Doc. str. 53—55, 64.

³⁰⁰ Doc. str. 56.

³⁰¹ Doc. str. 78.

³⁰² Doc. str. 139.

³⁰³ Doc. str. 113.

³⁰⁴ Doc. str. 118, 145.

³⁰⁵ Doc. str. 68.

³⁰⁶ Doc. str. 64.

³⁰⁷ Doc. str. 111.

³⁰⁸ Doc. str. 72.

vila. Potvrda za Radunu zamjenjuje actum s factum,³⁰⁹ dok je tobožnja potvrda Pustice izdana »apud castrum Sabinico«.³¹⁰

Ako su naše pretpostavke o karakteru formule actum u vladarskim ispravama tačne, onda slične ili iste pojave valja tražiti i u privatnoj ispravi iz istog razdoblja. U analizu ćemo uključiti i one isprave koje su tobože izdali hrvatski velikaši u korist dalmatinskih samostana.

S pravom možemo očekivati da će actum i u privatnoj ispravi imati isto pravno značenje. Ali, raznolikost te formule u privatnoj ispravi, uza svu strogost diplomatičkih formula, tako je dosljedno vezana uz pojedine grupe isprava da donekle upućuje na uzor postanka isprave. To se najjasnije razabire kod isprava samostana sv. Krševana. Naime, već se na prvi pogled izdvaja skupina od 5 isprava, u kojima je formula actum proširena zaista na neobičan način. Ona uz male promjene glasi: actum hoc tempore, die, loco ac consule (consulibus, consulibis!) ut supra dictum est.³¹¹ Proširenje formule vremen- skim oznakama nije ništa neobično — samo je ponešto nezgodno za te isprave zbog toga što se takvo proširenje javlja tek od druge polovice XII stoljeća!³¹² Kad bi, pak, netko pokušao pojavu consules u spomenutoj dataciji dovesti u vezu s rimskom tradicijom, taj ne bi vodio računa o tome, da je na takvu konzervativnost ukazivala samo papinska kancelarija.³¹³ U krajnjoj bismo nuždi možda mogli ove consules zadarskih krševanskih isprava protumačiti utjecajem papinske kancelarije, no takvo tumačenje bi bilo isto tako uvjer- ljivo kao i mišljenje da se radi o rimskoj tradiciji. Vjerojatno bismo i dalje lutali kad i treći element ove formule actum, tj. pojava geografske oznake u datumu, ne bi upućivao na to da se kod svih tih isprava radi o oblicima ove formule iz druge polovice XII stoljeća. A upravo tada pojavljuju se i u Zadru *consules kao suci komune*!³¹⁴ Iako ove činjenice, tj. datacija načinjena prema načelima svršetka XII st. ne ruši odmah i autentičnost spomenutih isprava, ipak izaziva sumnje, koje se ne mogu ukloniti. U svakom slučaju dopušteno je konstatirati da na osnovu ove diplomatičke formule isprave ne spadaju u doba kojim su datirane. Uostalom, još će poneki prigovor pojačati sumnje u njihovu ispravnost: na primjer, činjenica da u preostalim ispravama sv. Krše- vana iz istog vremena formula actum ili je izostavljena ili ima drukčiji oblik. No, ni to nije učinjeno bez nekog reda. Izuzevši one isprave koje su samo zabilježena predaja, tako da po svojoj formi nisu karte,³¹⁵ i darovnicu bana Stjepana iz 1042³¹⁶, jednostavnu formulu actum imaju, bez obzira na datum,

³⁰⁹ Doc. str. 150.

³¹⁰ Doc. str. 148.

³¹¹ Doc. str. 19, 22, 25, 27, 48.

³¹² M. Šufflay, Die Privaturkunde, str. 51.

³¹³ H. Bresslau, n. dj., str. 828 i sl.

³¹⁴ Zadarski knez Dominik Maurocen i zadarski nadbiskup presuđuju 1174. »cum nostris iudicibus... atque consulibus... multisque aliis nobilibus« u sporu za zemlje u Petrčanima. Dvojica od consules potpisana su u koroboraciji na taj način što su nakon znaka križa napisali ime s oznakom »manu mea skripsi propria«. Prema različitim oblicima križeva (Kartular sv. Marije, fol. 11 r.) se vidi da su oni zaista svojeručno unosili znakove, a da je zadarski notar Matej dodao i svoj notarski znak.

Vidi također *septem consules* u ispravi iz istog kartulara sv. Marije, str. 265.

³¹⁵ Doc. str. 48, 69, 71.

³¹⁶ Doc. str. 46.

koji je u njima označen, gotovo sve. To su: darovnica Jelenice, Radovana, Hrvatina i braće, Sovine i braće, sidraškog župana Petra i đakona Ivana.³¹⁷ K njima valja pribrojiti i zapis opata Petra o vinogradu u Lukoranu.³¹⁸

Usprkos istoj političkoj pripadnosti darivatelja formula actum nije u njima jednaka. Pitamo se, naime, zašto se darivanje Hrvatina i sidraškog župana Petra zbivalo u Zadru, Ivana đakona u samostanu sv. Krševana, a Radovana u Ninu?³¹⁹ Štaviše, Radovanova darovnica, koja je iz iste godine kao i Hrvatinova, stavlja ne samo actum in civitate Nona u protokol, već dodaje u dataciju Adamizo iupano! Zato podaci actuma nisu u skladu s datumom (isprava je datirana po bizantinskom caru, hrvatskom kralju i banu, i ninskom županu). Jelenina darovnica je tobože izdana u Obrovici, ali su svjedoci sami Zadranⁱ, dok su actum i datum Sovinine isprave također protivurječni.³²⁰ Prema tome, ne bi se baš moglo tvrditi da je u toj skupini darovnica hrvatskih velikaša formula actum uvijek ispravna, što je već Račkoga navelo na razmišljanje.³²¹

Upada u oči treća skupina samostanskih isprava iz približno istog vremena koje uopće nemaju formule actum.³²² Isprave se, izuzevši darovnicu bana Stjepana, odnose na pravne poslove koji su sklapani u Zadru, na teritoriju grada, a tiču se samog samostana. Kod nekih je izostavljanje formule actum razumljivo, budući da se radi o ispravama koje su stvarno samo bilješke o nekom daru ili popisi posjeda. Neke se od njih nazivaju cartae securitatis.³²³ U njima imaju testes istu funkciju kao i u ostalim kartama, iako nisu najavljeni u formuli actum. Prema tome, ne bismo našli pravno opravdanje za izostavljanje actuma. Ali, njihovoj formalnoj istovjetnosti odgovara i »familiarja«. Sve su te isprave sačuvane samo u »originalima«,³²⁴ koji formalno nisu originali, nego prijepisi, a ipak nastoje uvjeriti čitaoca kako su originali. Zasad valja tu činjenicu upamtiti, jer bi ona uz druge dokaze mogla pridonijeti otkrivanju provenijencije ove skupine listina.

Razumljivo je da se obje presude papinskih poslanika, Teuza i Gerarda,³²⁵ razlikuju u pogledu formule actum. Dok je svjedočanstvo o Teuzovoj presudi samo prepričavanje o toku parnice na crkvenom saboru, pa je formula actum spojena, kao i drugdje, sa svjedocima a ne s mjestom zbivanja, dotle je Gerardova presuda neposredno svjedočanstvo sastavljeno na samom saboru u Splitu i zato ima drukčije formule. Naime, crkveni dostojanstvenici koji su-

³¹⁷ Doc. str. 38, 80—1, 91.

³¹⁸ Doc. str. 100.

³¹⁹ Doc. str. 85, 91. 100.

³²⁰ Doc. str. 93. Jedna redakcija stavlja actum u Nin »in presencia prefati regis« i njegovih župana, ali su ondje tobože prisutni i testes latini i to prior Drago, prior Andrija, sudac Majo i drugi.

³²¹ On je smatrao sumnjivom Dauzetinu oporuku. Doc. str. 47.

³²² Doc. str. 41, 42, 43, 44, 48, 69.

³²³ Doc. str. 43, 44.

³²⁴ »S obzirom pak na komade sačuvane s ispravama Agape i Dausete ne bih ih ni ja označio prvobitnim originalima u tom smislu, kao da su to sastavci ne samo izrađeni po izdavačevom nalogu nego i napisani, da tako rečemo, pred njegovim očima, tj. u ono doba, kad je izdan nalog. Ali ja bih vidio u njima sastavke vrlo blizu prvotnoj opremi i još k tome s istom pravnom snagom koju je imala i prvobitna oprema«. Nagy, Tradicija isprava, str. 434—435.

³²⁵ Doc. str. 59, 99.

djeluju na saboru nisu testes, već se navode poimenično kao oni koji potvrđuju i odobravaju Gerardovu presudu (*collaudat et roborat*). Vjerojatno zbog sličnih razloga nema ni isprava priora Draga, kojom ustupa samostanu sol na Lubrikati,³²⁶ istu formulu. Zadarski odličnici, koji unose »*signum manus*« na ispravu nisu testes u smislu gore spomenutih darovnica hrvatskih vladara ili velikaša.

Iz navedenih razloga nema formule *actum niti* presuda priora Draga iz 1091. izdana u korist opatice Vekeneg,³²⁷ kao ni potvrda podijeljene slobode istom samostanu izdana na crkvenom saboru o. 1095.³²⁸ Fundacionalna isprava ili Cichina priča o osnutku samostana nije završena,³²⁹ a u ispravi o podjeljivanju slobode formulu *actum* ima samo proširena b. redakcija; očito zbog toga što je u njoj formula *actum* opet spojena s *testes*, dok u a. redakciji ti isti ljudi nisu testes, već odobravatelji (*laudo et confirmo*)³³⁰. Dvije darovnice hrvatskih odličnika u korist sv. Marije također ne odstupaju od istodobnih Krševanovih. U darovnici Vekenega³³¹ upotrebljena je doduše ista formula datacije u protokolu kao i u Radovanovoj, samo što izostavlja *actum*, dok Semivitova ima poznati *actum* u eshatokolu.³³²

Među ispravama drugih crkvenih ustanova u dalmatinskim gradovima nema također dosljednosti u upotrebi formule *actum*. Fundacionalna isprava samostana sv. Benedikta, koja očito nije sačuvana u originalnom obliku,³³³ ima *actum*, kao i svjedočanstvo Mirazze,³³⁴ predstojnice tog samostana o različitim kupnjama. Skraćeni oblici darovnica u kartularu samostana sv. Stjepana često je nemaju, a u njima je također češće nego drugdje *actum* zamijenjen s *factum* — nesumnjivo propust sastavljača kartulara. Zato samo dvije od sedam privatnih isprava u tom kartularu imaju *actum*, iako time nije rečeno da one isprave koje imaju *actum* ne podliježu sumnji, koja neminovno prati sve isprave u tom zborniku.

Samo vrlo skraćeni oblik kupoprodajnih ugovora što ih je dao zabilježiti osnivač samostana sv. Petra u Selu³³⁵ uzrokom je da je iz formule *testes* često izostavljen *actum*. Zamijenjen je s kratkim *coram* (*actum est coram his testibus*) ili ponekad samo imenima svjedoka. A u zapisima o darivanjima drugih osoba zamijenjena je katkad riječ *acta* s *oblata*.³³⁶

Kako su zapisi o darivanjima i kupnjama samostanu sv. Ivana u Biogradu zapisani tek u XIV st., sastavljač je kartulara ili pisar bio još kraći: ili uopće nije naveo tko su bili svjedoci pri sklapanju pravnog posla ili ih je jednostavno označio kao *testes*.³³⁷ *Actum* je pri takvom sastavu bio potpuno suvišan.

³²⁶ Doc. str. 175.

³²⁷ Doc. str. 154.

³²⁸ Doc. str. 159.

³²⁹ Doc. str. 65.

³³⁰ Doc. str. 157.

³³¹ Doc. str. 94.

³³² Doc. str. 95.

³³³ Doc. str. 78. Rački ju je datirao početkom XII. st.

³³⁴ Doc. str. 145.

³³⁵ V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular, str. 214.

³³⁶ N. dj., str. 223.

³³⁷ Doc. str. 162—67, 171—74.

Iako formula *actum* sama po sebi nije mogla dati neke značajnije rezultate, ipak je pomogla da se i vladarske i privatne isprave nekako svrstaju u skupine s posebnim oznakama.

Hrvatska je povijest lišena one izvanredne prednosti koju uživaju sve one zapadnoeuropske i talijanske historije koje imaju ispravno tradirane vladarske diplome. Ni jedna jedina isprava Trpimirovića ne datira godine vladanja domaćih vladara, a u nekima se, štaviše, navode bizantinski carevi! No, nije samo osiromašena hrvatska povijest — datum temporale pokazuje da hrvatski vladari nisu imali mogućnosti ili, da se blaže izrazimo, običaj da u *javnim* ispravama označe svoje godine vladanja. To nije samo zbog toga što su darovnice došle do nas prerađene ili prepisane. Današnji oblik datacije tih isprava ne dopušta svojim oblikom neke slutnje ili nagađanja u smislu izostavljenih datacija. Razumljivo je da privatne isprave, kao što ćemo vidjeti, ponekad unose u svoje datacije imena hrvatskih vladara, ali i one se zaustavljaju na njihovim titulama. A kako i koliko su ih poznavali, pokazuje činjenica da su ostvarenje svojih težnji pripisivali vrlo malom broju hrvatskih vladara.

Uzme li se u obzir sada već češće utvrđivana činjenica da su i hrvatske vladarske listine sastavljene po zakonima privatne isprave, ne treba nas spomenuta konstatacija iznenaditi. Kako su vladari označivali godine vladanja u eshatokolu, a hrvatske isprave imaju gotovo beziznimno datum temporale u protokolu, mogle su se u protokolu njihovih vlastitih diploma naći samo vremenske oznake.

Elementi datuma temporale, tj. oznake dana, mjeseca, godine indikcije, starosti mjeseca itd., u historijskom su razvoju tako poznati da se ponekad već pomoću njih može utvrditi provenijencija ili približno vrijeme postanka isprava. Tako je npr. značajno da su u Trpimirovoj ispravi označeni dan, mjesec, i indikcija, a nema godine, što se obično tumači utjecajem franačke kancelarije.³³⁸ Kako je ona datirana po Lotaru i XV indikciji postavljalo se odavno pitanje: »U koju godinu pada darovna listina Trpimira«.³³⁹ Iako bi se u krajnjoj liniji, s obzirom na to da isprava u današnjoj formi nije autentična, moglo današnjem tumačenju prigovoriti, ipak se čini, da je oznaka godine koju historiografija pretpostavlja tačna.³⁴⁰

No, to nije i jedina među datiranim ispravama koja ne nosi oznaku godine. Jer osim nje nema oznaku vremena izdanja ili darivanja još 6 vladarskih isprava. To su: Krešimirove darovnice u korist samostana sv. Krševana (za

³³⁸ M. Barada, n. dj., str. 22; Priručnik, str. 186 i sl.

³³⁹ I. Kukuljević u Arkiv XI, 1872, str. 207—216. Budući da je Kukuljević stavljao vladanje Mislava do g. 836, a splitskog nadbiskupa Petra između 830. i 892, »to iz toga naravno slijedi, da Trpimir darovanje istomu učiniti mogao samo izza 836 do 840. No budući da u ovo vrijeme imenovana u darovnici Indikcija XV. pada samo na godinu 837., to ima i darovnica Trpimirova svakako u ovu godinu pasti, jer godine 852. niti je Lotar više vladao u Italiji kao kralj Lombardije, niti je nadbiskup Petar III. u životu bio, niti je po svoj prilici Trpimir sjedio više na vladarskoj stolici hrvatskoj, nego njegov sin Kresimir, ili ako uzmemo da je Domagoj stupio na hrvatsku vladu jur oko godine 854. to bi onda g. 852. vladarom bio mogao biti Miroslav, sin Kresimirov, a unuk Trpimirov«. N. dj., str. 216.

³⁴⁰ Prigovoriti bi se moglo tituli i manjkavoj oznaci vladanja Lotara.

Diklo), sv. Tome (zemlja u Sidrazi), sv. Stjepana (za mlin), tobožnja Zvonimirova i Stjepanova darovnica za Pusticu, i Stjepanova u korist sv. Stjepana (za Naslap i Brestovi potok).³⁴¹ Izostavljanje je datuma nekako razumljivo u ispravama iz kartulara samostana sv. Stjepana i sv. Ivana biogradskog, a donekle i u darovnici za Diklo, no nije u falsifikatima za splitske benediktinke. Zato je propust sastavljača za posljednje dvije isprave još jedan dokaz njihove lažnosti.

Već je Šufflay osjetio ispitujući vremenske oznake privatnih isprava kako je teško ustanoviti kojim se od nekoliko poznatih načina izračunavanja početka godine služe dalmatinski pisari isprava i notari. Sloboda u upotrebi ide tako daleko da su početak godine³⁴² ponekad u istom gradu notari različito računali. Kako o tome u gradovima ne postoje neki propisi, valja ispitati pojedinačne slučajeve. Ipak se jedno pravilo može bez ustručavanja postaviti: sve naše vladarske isprave datiraju godinu inkarnacijskim stilom, ab incarnatione.³⁴³ To isključuje datiranje početka godine a nativitate³⁴⁴ ili po rimskom načinu, tj. od 1. siječnja. Ali koji je od oba načina inkarnacijskog stila, pizanski ili firentinski, upotrebljen u nekoj ispravi može ponekad odrediti indikcija.³⁴⁵ Samo što dan u godini kad se mijenja indikcija može također biti različit.³⁴⁶

Već su razmatranja o datumu Trpimirove darovnice pokazala, da je datiranje po indikciji starije. Pozivajući se na »najboljeg poznavaoца najstarijih hrvatskih isprava« — Račkog, Šufflay je ustvrdio da je u Dalmaciji bila gotovo u isključivoj upotrebi bizantinska indikcija.³⁴⁷ Ali, takav je zaključak omogućila tek, za moje pojmove, jedna nedopuštena operacija: Rački je, naime, u Andrijinov ispravi, na osnovu koje je stvarao zaključak, »prekrojavao« godinu prema indikciji,³⁴⁸ a Šufflay je uzeo kao primjer Dauzetinu oporuku, iako je ona carta suspecta.³⁴⁹

Najstarije kneževske isprave datirane su također po mišljenju Barade prema bizantinskom načinu izračunavanja indikcije.³⁵⁰ Budući da je u Muncimirovoj ispravi datum 28. IX, nije isključeno, kaže Barada, da je i u njoj upotrijebljena ili bizantinska ili Bedina indikcija. Godina je u njima po istom autoru inkarnacijska i to izračunana pizanskim stilom. Barada se za Muncimirove vremenske oznake poziva na sličan datum Branimirova natpisa u Muću.³⁵¹

³⁴¹ Doc. str. 64, 67, 78, 112, 149.

³⁴² M. Šufflay, *Die Privaturkunde*, str. 137.

³⁴³ Godina je prema tome načinu računanja mogla početi 25. III. (calculus firentinus) označene godine ili 25. III. prethodne godine (calculus pisanus) Tj. od 25. XII.

³⁴⁴ Tj. od 25. XII.

³⁴⁵ Indikcija je ciklus od 15 godina. Vidi A. Giry, *Manuel*, str. 96 i sl;

³⁴⁶ A. Giry, n. dj., str. 96.

³⁴⁷ *Die Privaturkunde*, str. 147, bilj. 5.

³⁴⁸ Rački je 908 godinu pretvorio u 918.

³⁴⁹ N. dj., str. 47.

³⁵⁰ Dvije vladarske isprave, str. 22, 61. To su o bizantskoj indikciji u Trpimirovoj ispravi samo pretpostavke, jer oznaka mjeseca i dana ne može dati nikakvo uporište za zaključivanje.

³⁵¹ N. dj., str. 60, bilj. 1.

Kako darovnica za Diklo nije datirana, s fundacionalnom ispravom Sv. Ivana biogradskog može početi ispitivanje datuma u Krešimirovim listinama. Ova se isprava datira različito zbog toga što se vremenske oznake u njoj ne slažu.³⁵² Ako se uzmu u obzir različiti računi koje ta isprava navodi, onda se njeno izdavanje može datirati veljačom 1058, (prema indikciji), 1059 (prema pizanskom načinu) ili 1060 (prema firentinskom računu).³⁵³ No važno je to da indikcija isključuje oba načina datiranja početka godine i obratno. Nužno se prema tome već s prvom vladarskom ispravom privikavamo na opće poznati nemar i neznanje srednjovjekovnih pisara isprava. Teško je reći da li pri takvim propustima valja dati prednost podacima indikcije ili godine. U spomenutom slučaju historijske činjenice — tj. izdavanje isprave u prisutnosti papina poslanika Majnarda, koga je, kako se u ispravi tvrdi, poslao papa Nikola II, primoravaju nas da odbacimo indikciju kao pogrešnu.³⁵⁴

Ništa urednije nisu kronološka data označena u drugim Krešimirovim ispravama, bilo da su upisana u istom kartularu Sv. Ivana ili u kartularu Sv. Marije. Godinu i indikciju koje su označene u prijepisu isprave o podjeljivanju slobode samostanu sv. Tome³⁵⁵ — ukoliko isprave u tom kartularu uopće treba ozbiljno razmatrati! — može se uskladiti samo pod pretpostavkom da je upotrijebljena rimska indikcija.

Datacija i vladarskih i privatnih isprava u kartularu Sv. Marije nije baš suviše bogata, a niti savjesno označena. Krešimirova darovnica »kraljevske slobode« prednjači, jer se nužno postavlja pitanje što će u vladarskoj ispravi datiranje po bizantskom caru!³⁵⁶ Nagađanja V. Novaka³⁵⁷ nisu prihvatljiva, jer da je to doista odraz predaje dalmatinske teme u ruke hrvatskog vladara, onda bi Krešimir imao još manje razloga da u dataciji spominje cara. S obzirom na to da je isprava, prema našem uvjerenju, proizvod samog samostana, koji je u danas poznatoj formi ušao u kartular, a možda bio i prilikom pisanja kartulara sastavljen, dakle negdje u drugoj polovici XII st., njegov je sastavljač unio bizantskog cara zbog toga što su ga imale i druge darovnice. Pri tom dakako nije mnogo razmišljao da li je hrvatskog vladara obvezivala ista dužnost kao i dalmatinske gradove, naime, da datira po bizantskom caru, kao ni to da je tog istog hrvatskog kralja učinio i kraljem Dalmacije.

³⁵² V. Novak je u svojoj Latinskoj paleografiji na dva načina datirao ovu ispravu. Govoreći o njoj kao paleografskom spomeniku datirao ju je 1060. godinom (str. 222), a u legendi faksimila donio je 1059, (str. 219).

³⁵³ Indikcija X, koja je u ispravi označena, traje od 24. ili 29. IX 1057 do 23. ili 28. IX 1058. Godina 1059. mogla je početi ili 25. III 1058 (pis. način) ili 25. III 1059 (firent. način) i trajala je ili do 25. III 1059 ili 1060. Zato je Rački (str. 55, bilj. 2) označio da je indikcija neispravna i stavio je XII indikciju. Kad bismo dakle željeli ovu ispravu datirati prema indikciji, onda bismo morali staviti 1058. godinu.

³⁵⁴ U svom posljednjem radu »Prilozi kronologiji hrvatske povijesti« (Rad 311, 1957, str. 185—217) Barada se odlučio da na osnovu datuma ovu ispravu, koju je prije i sam datirao 1059, proglasi prividnim originalom i da odbaci njene kronološke podatke. N. dj., str. 189.

³⁵⁵ Doc. str. 74.

³⁵⁶ Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo VI-o. Dukyzi Constantinopoleos imperante. Kartular sv. Marije, str. 243.

³⁵⁷ N. dj., str. 136.

U Krešimirovim darovnicama za Brda i Tukuljaču,³⁵⁸ u koje je već Rački s pravom posumnjao, iako su sačuvane u više redakcija, ni jedna datacija nije tačna³⁵⁹ i ne može se uskladiti s poznatim historijskim podacima. S kakvim su poznavanjem kronologije i historijskih fakata pristupali sastavljanju ili prerađivanju isprava nepoznati sastavljači, pokazuje njihovo datiranje samostanskih darovnica u doba kad i prema kronologiji što je pruža kartular samostan još nije postojao! Uostalom, sumnje u ispravnost kronoloških podataka potpuno su na mjestu ako se uzme u obzir da niti podjeljivanje »prave slobode« (veram libertatem) oko 1091. nije tačno. Nadalje, darovnica Petra Semivitova uopće nije datirana,³⁶⁰ a Vekenegova se ne može zbog oskudnosti ostalih podataka kontrolirati.³⁶¹ Nije slučaj da je datum potvrde »prave slobode« izdane na crkvenom sinodu u Zadru ne samo prema crkvenom običaju e eshatokolu, nego je i ispravan.³⁶² To je jedina isprava iz tog kartulara, u kojoj su označene konkurente i epakta. Nikome, doduše, ne bi moglo pasti na pamet da samo zbog neispravne kronologije i privatnih i vladarskih isprava iz kartulara Sv. Marije osudi te isprave kao falsifikate, ali kad se pribroje i drugi dokazi protiv njihove autentičnosti, isprave neće moći izdržati kritiku.

Kako su Krešimirove darovnice u korist rapske crkve već utvrđeni falsifikati, ostaje nam da ispitamo njegovu darovnicu u korist samostana sv. Krševana, tj. ispravu za Maon,³⁶³ jer je samo ona datirana. Već na prvi pogled upada u oči bogatstvo podataka. Dok su među ispravama Sv. Marije samo neke imale po više kronoloških elemenata, označavanje osnovnih vremenskih podataka u tim je ispravama redovito. Štaviše, datiranje po bizantskim carevima u datumu postaje pravilom. Time nije rečeno da su bizantski carevi i vremenske oznake navedeni besprijekorno, kao ni to da je takva pojava i svjedočanstvo ispravnosti. Naprotiv, pokazat će se da je jedinstven sistem datiranja — kao i kod isprava Sv. Marije — posljedica i svjesnog rada sastavljača falsifikata, koji nisu mogli drukčije nego prenijeti poznate i uobičajene račune u svoje sastave. Oni su to činili tako temeljito i dosljedno da njihov rad uopće nije teško otkriti i slijediti.

Kao i kod drugih isprava, datum temporale u Krešimirovoj darovnici za Maon³⁶⁴ samo je jedan od dokaza da isprava u danas poznatom obliku nije

³⁵⁸ Doc. str. 67, 90.

³⁵⁹ Redakcija a. darovnice za Tukuljaču datirana je ovako: anno dominice incarnationis millisimo sexagesimo (Kartular sv. Marije. str. 244). Taj se datum ne može uskladiti s podacima o svjedocima, jer su oni u ovu ispravu prepisani iz presude priora Draga iz 1091 (n.dj., str. 178, 251). Novak je odbacio ovu godinu a. redakcije, »jer je nemoguć filius ante patrem, jer 1060. godine Čika još nikako nije obnovila manastir« (n. dj., str. 141) i pokušao je pogrešku protumačiti nepažnjom. No kako ni b. redakcija nema ispravnu godinu, Novak uzima iz svake redakcije ponešto (n. dj., str. 143)! Slične poteškoće ima i s tobožnjom darovnicom za Brda (str. 154).

³⁶⁰ V. Novak, n. dj., str. 245.

³⁶¹ »... et eiusdem incarnationis anno millesimo septuagesimo tertio« (n. dj., 246, 157).

³⁶² V. Novak, n. dj., str. 250.

³⁶³ Priručnik, str. 252—4.

³⁶⁴ Anno dominice incarnationis Jesu Christi domini nostri M-o LX-o VIII-a, indictione VII-a, epacta uero V-a, concurrente III-o. Rački (Doc str. 72) i Šišić ispravljaju epaktu, jer je pogrešno navedena (mjesto V stavljaju XXV).

autentična. Pomoću drugih, znatno jačih indicija, može se lako uočiti da je ona sastavljena prema poznatom hirografu opata Petra iz 1067.³⁶⁵ No, prekrojavanje u datumu pokazuje oprezniji rad od onoga što ga je izvršio nepoznati sastavljač Krešimirove darovnice za Sv. Mariju (podjeljivanje »kraljevske slobode«). On je svjesno izostavio bizantskog cara i isto tako svjesno uklonio bizantskog upravitelja Dalmacije iz datuma. Ali, zato je posljednjeg unio među svjedoke! Nije pri tom bitno što nije naveo podatke za mjesec i dan, kao što ni to da je pogriješio u oznaci epakte.

Kad bismo zatim među samostanskim ispravama tražili one koje bi mogle biti važne za hrvatsku povijest, odabrali bismo dvije banske: bana Stjepana, koju Rački slobodno datira 1042. godinom,³⁶⁶ i Jelenice, sestre bana Godemira.³⁶⁷ Prva je isprava, doduše, poznata samo prema prijepisu iz Luciusa, ali to ni u kojem slučaju ne objašnjava njen pogrešni datum. Naime, stvarni datum isprave koji glasi: intrante anno domini millesimo octabo decimo, indictione XXII, incipiente anno X, Rački ispravlja bez ustručavanja, s očitom namjerom da spasi banski ugled i čast pisara, tobože hrvatskog biskupa, u intra annum domini millesimum (XLII), indictione X, epacta autem XXVI, jer je godinu, kaže on, prepisivač promijenio zamjenom rimskih brojaka, a broj epakte pripisao indikciji. Intrante je zabuna, koja se potkrala prepisivaču, jer je Konstantin IX Monomah, kojega isprava spominje, počeo vladati 12. VI 1042. Dakako, da bismo takvom operacijom mogli nesumnjivo spasiti svaki falsifikat. Riječ intrante podsjeća na preradbu fundacionalne isprave Sv. Ivana biogradskog, pa bi se možda postanak ove isprave mogao datirati XIV stoljećem. Svakako je datum temporale potekao iz pera pisara koji je bio vrlo slabo upućen u vladarsku kronologiju, ali i u kronologiju uopće. Na neuka sastavljača, uostalom, upućuju, kao što će se još vidjeti, i neki drugi elementi. Kao što je sastavljač Stjepanove isprave učinio bana carskim činovnikom — protospatarom, tako je i Jelenica, sestra bana Godemira, postala »duhovna kćer« opata Traza. Iako su vremenske oznake tačne (godina i indikcija), kao i podaci o Romanu III, oznaka mjesta u kojem je isprava izdana ili pravni posao završen in Jadera civitate pojavljuje se kao dio datacije tek u ispravama iz druge polovice XII stoljeća.³⁶⁸ Osim toga, taj je podatak u protivnosti s podacima formule actum, koji smješta pravni posao, dakle darivanje, u Obrovicu. Isprava nije prepisana u kartularu sv. Krševana, a ima veoma sličan datum s ispravom istog opata Traza iz 1033 god.³⁶⁹

U formuli actum je već spomenuto da 5 isprava sv. Krševana čini s obzirom na oblik actuma jednu cjelinu.³⁷⁰ Spomenute isprave imaju dvostruki datum temporale zbog toga što u eshatokolu ponavljaju uz actum oznake: tempore, die et loco ac consulibus ut supra dictum est. Ponavljanje datuma temporale kao i pojava consules upućuje na drugu polovicu XII stoljeća. No, značajno je i to da ponavljanje datuma temporale nije u svim ispravama u napisanom obliku opravdano, jer su vremenske oznake različite: Andrijina

³⁶⁵ Doc. str. 69.

³⁶⁶ Doc. str. 46.

³⁶⁷ Doc. str. 38.

³⁶⁸ M. Sufflay, Die Privaturkunde, str. 51.

³⁶⁹ Doc. str. 41.

³⁷⁰ Doc. str. 17, 21, 26 i 47 bez oznake consules

nema oznaku dana (die), Dauzetina mjesta (loco), a ni u jednoj se dataciji ne spominju consules! Osim toga, dan je u mjesecu najavljen na način, koji je u doba narodne dinastije upotrijebljen u sličnom obliku samo u Pincijevim falsifikatima, tj. *sub die fere* (quinto decimo).³⁷¹ Taj se običaj u Zadru uopće ne pojavljuje.³⁷² Time nije iscrpljen broj zajedničkih mana ove skupine privatnih isprava, jer se neke od njih odlikuju i pogrešnom oznakom godine. Rački je zato imao nemalo muke da ih uredi i ove su isprave, na žalost, u historiografiji poznate samo po datumima koje je on tako marno ispravljao. Prema tome, danas malo tko uzima u obzir da je Andrijina oporuka datirana 908. godinom a Agapina 969. Andrijinu je oporuku valjalo predatirati zbog toga, što je u njoj naveden Constantinus piissimus ac perpetuus augustus, a to može, prema Račkom, biti samo Konstantin Porfirogenet. Kako je, nastavlja Rački, indikcija VII, to je nepažnjom prepisivača ispao broj X.³⁷³ Datum je Agapine oporuke trebalo prebaciti u doba vladanja Bazilija i Konstantina i to za VII. indikcije, pa se Rački odlučio za 999. Nije pri tom imao na umu da je sastavljač Agapu učinio kćerkom priora Andrije pa da, prema tome, nije njenu smrt htio pomaknuti 90 godina nakon očeve smrti!³⁷⁴ Svakako je mnogo manji propust učinjen u Dauzetinoj oporuci, u kojoj je »zaboravljen« jedan car³⁷⁵. Zbog toga Rački smatra Dauzetinu oporuku sumnjivom; misli da je sastavljena po uzoru Andrijine oporuke i isprave priora Maja iz 986. g. tako da je nepoznati sastavljač previdio datum — lapsu oculi ommississe!³⁷⁶

Kad bismo isprave Sv. Marije smjeli smatrati mjerodavnima, onda bismo posumnjali u jedan element datuma koji očito nije bio od sredine X st. u običaju: to je oznaka vrhovne svjetovne i crkvene vlasti u samom gradu, koji imaju sve spomenute darovnice (osim Andrijine oporuke). Nemoguće je utvrditi da li su tačno označeni, jer nam obično iz drugih dokumenata ti dostojanstvenici nisu poznati. U ovu se skupinu isprava može ubrojiti i breve recordationis zadarskih ribara, koji je datiran 1046 godinom,³⁷⁷ samo što ga je Rački zbog carice Teodore stavio u 1056 godinu. Tekst je ove darovnice bio Račkom poznat po prijepisu iz XVI. st.

Od spomenute se skupine jasno odvaja druga grupa isprava, u kojima je datum temporale mnogo tačnije označen. To su testamentum opata Traza o zamjeni kuća u Zadru iz g. 1033, darovnica Savine iz g. 1034, cartae securitatis zadarskih građana i Sergija sina Petrova iz g. 1036.³⁷⁸ U prvoj je ispravi, doduše, indikcija IIII mjesto I, ali kad se uzme u obzir da je u cartama iz g. 1036 označena promjena na prijestolju,³⁷⁹ onda, usporedimo

³⁷¹ Ili die uero nona mensis februarii (Doc. str. 23, 28).

³⁷² U Zadru se upotrebljava u XIII. st. oblik temporibus *equidem*. Vidi T. Smičklas, CD, str. 2, 4, 44, 49, 144, 165 itd.

³⁷³ »Imperantibus piissimis et perpetuis augustis Constantino imperatoribus« (Doc. str. 47).

³⁷⁴ Doc. str. 18.

³⁷⁵ Doc. str. 47.

³⁷⁶ Doc. str. 48.

³⁷⁷ Doc. str. 49. U historiografiji je, na žalost, taj datum preuzet kao konačan. Vidi N. Čolak, Otpor ribara zadarskog otočja u XVI. st. protiv obaveza samostanu sv. Krševana i Zadru, Anali hist. inst. JAZU IV/V, 1956, str. 508.

³⁷⁸ Doc. str. 43—44.

³⁷⁹ Obje su isprave datirane Mihajlom III.

li ih s ostalima, otpada sumnja u ispravnost datacije ovih isprava. Drugo je, dakako, pitanje mogu li i ostali dijelovi isprava podnijeti kritiku. U trima se ispravama navodi kao vrhovna vlast »in finibus Dalmatiarum« protospatar i strateg illustrissimus vir Gregorius. Neobično je što darovnica Savine nema indikcije i što je, čini se, u cartama securitatis upotrebljena rimska indikcija.

Izuzevši sitnije propuste i pogreške odnosno skraćivanja, datumi su u poznatom hirografu opata Petra, u Gerardovoj i Teuzovoj ispravi, kao i u darovnici priora Draga ispravni.³⁸⁰ Iako je datiran samo po crkvenim i svjetovnim zadarskim dostojanstvenicima, breve Krševanova opata Petra u formi u kojoj je napisan ne pobuđuje sumnje.³⁸¹

Ali neprilike se opet pojavljuju s datacijom darovnica Hrvata u korist Sv. Krševana. Pet darovnica čini dvije skupine: u jednoj se uporno ponavlja, uz iste vremenske oznake, da je bizantski car bio tada Roman III, dok se u drugoj stavlja pogrešna VII indikcija g. 1072.³⁸² Dakle, ista pogreška kao i u tobožnjoj Krešimirovoj darovnici za Brda iz iste godine.³⁸³ Neke su se od tih isprava sačuvala u nekoliko redakcija, pa već zbog toga pobuđuju sumnju. Inače su Radovanova i Hrvatinova darovnica jedine u kojima se spominje Zvonimir kao ban. No, opravdano se možemo pitati: zašto je u darovnici Hrvatina, koji datira ispravu po svom vladaru, potreban i bizantski car?! Hrvatinovu darovnicu ne opravdava ni to što je tobože načinjena u Zadru, jer je Radovanova, koja je izdana u Ninu, također datirana i po bizantskom caru!

Iz razdoblja Krešimirova vladanja ima još nekih isprava iz Splita, Trogira i Raba, među kojima posebno mjesto, prema dataciji, zauzima fundacionalna isprava za samostan sv. Dujma u Trogiru.³⁸⁴ Isprava je tačno datirana vremenskim oznakama, bizantskim carem i trogirskim biskupom, ali kad je pisar morao navesti i svjetovnu gradsku vlast, onda se nije zadovoljio samo navođenjem priora Dabrane, već je nastavio: et cum fratre suo Andrea omnibusque nobilibus. To je vrlo dragocjeni podatak za sliku razvitka političke vlasti u gradu.

Kad bi fundacionalna isprava za samostan sv. Petra na Rabu,³⁸⁵ koju Rački datira s g. 1059 godinom, i imala ispravan datum, vjerojatno je u danas poznatoj formi ne bismo mogli smatrati originalom. Za ispravu kisanske komune također je utvrđeno da je falsifikat.³⁸⁶ Preostaje još da spomenemo breve recordationis splitskog priora Nikifora iz g. 1040,³⁸⁷ kojemu premda je to prijepis iz kasnijeg vremena s pogrešno navedenom indikcijom, ipak nema u pogledu datuma prigovora. To se, naprotiv, ne može tvrditi za fundacionalnu ispravu samostana sv. Benedikta u Splitu,³⁸⁸ koja je prilikom kasnijeg sastavljanja doživjela, prema Račkom, neke promjene. Datum je doduše kratak i ispravan, ali nije intulacija nadbiskupa Lovre.

³⁸⁰ Doc. str. 69, 99, 59, 175.

³⁸¹ Doc. str. 100—101.

³⁸² Doc. 80, 84, 85, 91.

³⁸³ Doc. str. 90.

³⁸⁴ Doc. str. 63.

³⁸⁵ Doc. str. 56—58.

³⁸⁶ N. Klaić, Rapski falsifikati, str. 46 i sl.

³⁸⁷ Doc. str. 44.

³⁸⁸ Doc. str. 78.

Izuzevši tobožnje Zvonimirove potvrđnice samostanu sv. Marije za »kraljevsku slobodu« i Tukljaču, zadarski samostani ne poznaju odnosno ne spominju kralja Zvonimira. Ali se zato splitska nadbiskupija obilno služila njegovim imenom da sastavi svoje poznate falsifikate. Neće biti samo slučaj što potvrđa za Putalj ima isti datum kao i Zvonimirova zavjernica i što je samo u njoj inštitucija spojena s datumom.³⁸⁹ Dva falsifikata, tobožnje darovnice župe Cetine i Bosiljine,³⁹⁰ nose isti datum temporale; a kako je u jednoj nadnevak 16. IV, upotrebljena je u obje bizantska ili Bedina indikcija. Samo u bračkom falsifikatu,³⁹¹ čini se, da je upotrebljen calculus firentinus, jer se inače indikcija ne može uskladiti s godinom. To je odstupanje samo jedan od dokaza njene neispravnosti. Da su ove pretpostavke tačne, pokazuju falsificirane darovnice za Cetinu i Bosiljinu u kojima je za g. 1078. također označena I indikcija. Iste, vrlo siromašne, oznake vremena imaju i darovnica za Konjuštinu i jedna Zvonimirova isprava u kartularu sv. Stjepana — potvrđa za Radunu.³⁹²

Iz razdoblja Zvonimirova vladanja nema mnogo ni privatnih isprava. Po njegovu je vladanju datiran početak kartulara samostana sv. Petra u Selu,³⁹³ a neobičnim je rječnikom označeno njegovo vladanje u rogovskom kartularu.³⁹⁴ Takvo datiranje i terminologija, koju osim papinske kancelarije ne upotrebljava ni jedna druga pisarna, svakako govori u prilog ispravnosti datuma, ali i o preuzimanju podataka iz nekog drugog izvora. Naprotiv, kad Mirazza, predstojnica samostana sv. Benedikta u Splitu 1086.³⁹⁵ upisuje nabavljene samostanske posjede, ona svoj zapis, doduše, tačno datira, ali ne smatra potrebnim da ga datira i Zvonimirom, kao što je to učinio njen sugrađanin Petar Zerni.

Dakle, mogli bismo ustvrditi da su datacije isprava bilo vladarskih ili privatnih u Zvonimirovo doba mnogo jednostavnije i siromašnije, prije svega zbog toga što među ispravama prevladavaju splitski falsifikati, u kojima su vremenske oznake svedene na najmanju mjeru.

To isto vrijedi i za Stjepanove isprave od kojih jedna, falsificirana, nije uopće datirana; u drugoj, datiranoj godinom i indikcijom, navodi se pogrešna epakta.³⁹⁶

³⁸⁹ Doc. str. 103, 106.

³⁹⁰ Doc. str. 114, 116.

³⁹¹ Doc. str. 111.

³⁹² Doc. str. 138, 139.

³⁹³ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, str. 213.

³⁹⁴ Doc. str. 107, 109. Datacija se prije svega nalazi iznimno u eshatokolu i glasi: anno millesimo ab incarnatione domini nostri Jesu Christi uidelicet, septuagesimo sexto, indictione uero quinta decima, tempore autem Gregorij septimi pape et Demetrii Dalmatie ac Chroatie regis et domni Petri eiusdem monasterij abbatis religiosi. Taj je datum u darovnici biskupa Prestancija iz 1076. Iz iste godine potječe i darovnica biogradskih građana, koja ima sličnu dataciju na istom mjestu u eshatokolu: Et hoc, apostolante Gregorio VII papa, apud Grecos Michail imperante, apud Sclauos Suinimiro regnante, Petro in eodem monasterio abbatiente, Dominico Justo belgradi priorante. Doc. str. 109.

³⁹⁵ Doc. str. 144.

³⁹⁶ Doc. str. 148, 149.

III Intitulacija

Salutatio, superscriptio ili intitulatio³⁹⁷ (franc. diplomatičari upotrebljavaju naziv suscription) je onaj sastavni dio protokola, u kojem se objavljuje ime osobe u čije se ime isprava izdaje. Dakle, iz te formule saznajemo ime izdavača isprave, pa je to uz dataciju također vrlo važan dio uvodne skupine formula. Njezina važnost dolazi osobito do izražaja u vladarskim ispravama, jer se izdavač obično predstavlja na taj način što uz svoje ime dodaje i titule koje nosi. Pisar obično najavljuje ime izdavača ili u prvom licu singulara ili plurala ili u trećem licu, pa je s obzirom na takvu različitu upotrebu isprava sastavljena u subjektivnom ili objektivnom obliku. Gledajući na ispravu s pravnog stajališta, Brunner je opravdano konstatirao da je lombardska noticija pisana obično u objektivnom a karta u subjektivnom sastavu; samo je iznimno karta sastavljena u objektivnoj formi.³⁹⁹ Ponekad će se u ispravama naići na kolebanje u upotrebi singulara i plurala,⁴⁰⁰ ali za genezu hrvatske javne isprave od neobične je važnosti činjenica da su sve intitulacije sastavljene u subjektivnom obliku. Kako je to jedna od karakteristika beneventanske karte, koja dalje živi u notarskoj ispravi i iz Italije prelazi u Dalmaciju, to oblik intitulacije ukazuje na put kojim su kulturne tekovine zapada dolazile k nama.

Osnovni oblik intitulacije, na žalost, također i suviše jasno pokazuje da su redakciju mnogobrojnih vladarskih isprava izvršili uglavnom notari ili da je redakcija izvršena po notarskom receptu samostanskih ili gradskih ustanova. Oni su u svoje sastave, osobito u intitulaciju, unosili svoja shvaćanja i svoje poznavanje činjenica, tako da će se zbog različite provenijencije teško naći dvije skupine s istim karakterom intitulacije. Osim toga, oni su tako dosljedno i uporno provodili pravila subjektivne karte da su beziznimno — čak i ondje gdje se radilo o beznačajnoj bilješci o nekad izvršenom pravnom poslu — stavljali ime izdavača, dakle hrvatskog vladara ili Hrvate pojedince, u prvo lice singulara na početak svog sastava. Dodali su, dakako, vladarima one titule za koje su mislili da ih je nosio. Zato, prelete li se samo površno vladarske intitulacije Trpimirovića, lako se može razabrati da je npr. splitska crkva s osobitim marom isticala u vladarskoj tituli božansku milost, kojoj vladari treba da zahvale svoju vlast, a da su naprotiv zadarski samostani mnogo manje razbijali glavu o tome kako će nazvati hrvatskog vladara. Darovnica za Maon je potpuno razumljiva iznimka. Ako se s toga stajališta promotre intitulacije hrvatskih vladara, nestaje čvrsta podloga za stvaranje zaključaka, a pogotovu se uzaludnim može označiti nastojanje da se poklanja vjera svojevolumnim dodacima intitulaciji u darovnicama hrvatskih vladara. Time, dakako, nije rečeno da su svi njihovi naslovi izmišljeni. Naprotiv, pisari ili notari nužno su se služili nekim predlošcima. Prema tome, zadaća je historijske kritike da izdvoji dodatke u intitulacijama i pruži na taj način, po mogućnosti što čvršću osnovu za dalji rad na historiji narodne dinastije.

³⁹⁷ A. Giry, n. dj., str. 533; W. Erben, n. dj., str. 301.

³⁹⁸ H. Bresslau, n. dj., str. 4—5.

³⁹⁹ H. Brunner, n. dj., str. 17—9.

⁴⁰⁰ Vidi npr. u darovnici za Maon, Doc. str. 72—3.

S obzirom na sve što je rečeno pokušat ćemo obraditi intitulaciju u vladarskim ispravama ne po kronološkom redu ili prema vladarima, nego prema destinatarima.

Vrlo karakterističnu grupu u tom pogledu čine mnogobrojni falsifikati splitske crkve. Naime, glavni »znak prepoznavanja« tih isprava je *devociona formula*, koja se spojena s intitulacijom nalazi u *svim ispravama*. Ona je izražena vrlo različito: u starijim ispravama jednostavnije, kao npr. u Muncimirovoj — divino munere iuvatus. Nije svakako slučaj da se među kićenim Zvonimirovim devocionim formulama svojom jednostavnošću — divina gracia confortante — ističe potvrđnica Putalja.⁴⁰¹ U falsifikatima, tj. u darovnicama Cetine i Konjuštine⁴⁰² rječitost se sastavljača nije mogla obuzdati. Na prvi bi se pogled moglo činiti da je u darovnici za Bosiljinu, također falsifikatu, devociona formula izostavljena. Međutim, ona je upletena u naraciju u nešto promijenjenom obliku.⁴⁰³

Uostalom, slično shvaćanje o devocionoformuli u intitulaciji vladarskih isprava imaju i ostale crkvene splitske ustanove. U kartularu samostana sv. Stjepana nema ni jedne isprave — bez obzira na to da li je izdavač kralj ili dux, Krešimir IV, Zvonimir ili Stjepan II — koja ne bi uz intitulaciju dodala i tu formulu. Ona je doduše u tim ispravama, koje su, kako je poznato, mnogo manje rječite, nego falsifikati splitske crkve, izražena skromnije, ali ipak postoji. Samo Stephanus, olim illustris dux Chroatorum,⁴⁰⁴ nije prema mišljenju pisara, koji je unio tu ispravu u kartular, imao razloga da se pozove na božju milost. Ali, on je bio »dei clemencia patri mei in regno heres«.⁴⁰⁵ Štaviše, i Krešimir IV, koji kao da, prema ostalim svojim ispravama, nije baš običavao upotrebljavati devocionu formulu u intitulaciji — kad bismo željeli vjerovati riječima njegova tobožnjeg kapelana Teodora — ovdje učinio je izuzetak.⁴⁰⁶

Nismo nipošto iznenađeni kad u falsifikatima splitskih benediktinka također nalazimo devocionu formulu u intitulaciji.⁴⁰⁷ Možda bi i provencijenciju poznate tobožnje darovnice bračkim plemićima⁴⁰⁸ valjalo, upravo zbog umećanja devocione formule, tražiti u Splitu. Vjerojatno je podloga nekih devocionih formula u intitulaciji hrvatskih vladara splitskog postanka imala svoj korijen u Zvonimirovoj zakletvi i njegovoj darovnici za Vranu.⁴⁰⁹ Sadržaj posljednjih ne podliježe nikakvoj sumnji.

Napominjemo da Zvonimirova intitulacija u kartularu samostana sv. Petra⁴¹⁰ nema devocione formule, što je također karakteristično.

⁴⁰¹ Doc. str. 106.

⁴⁰² Doc. str. 116, 138.

⁴⁰³ Doc. str. 114.

⁴⁰⁴ Doc. str. 119.

⁴⁰⁵ Doc. str. 152.

⁴⁰⁶ Doc. str. 78.

⁴⁰⁷ Doc. str. 113, 148.

⁴⁰⁸ Doc. str. 111.

⁴⁰⁹ Doc. str. 103, 105.

⁴¹⁰ Supetarski kartular, str. 213.

Opseg je vlasti hrvatskih vladara označen u spomenutoj skupini splitskih isprava na različite načine. Oni, naime, nose titulu ili rex odnosno dux Croatorum et Dalmatinorum, Croatie et Dalmatiie ili samo Croatorum. Poznato je da je genitivni oblik naroda stariji način oznake vlasti od imeničke oznake zemlje,⁴¹¹ pa je i to opće utvrđeno pravilo došlo do izražaja u intitulaciji hrvatskih vladara. Sve splitske isprave, usprkos tome što su različiti destinatari, upotrebljavaju genitivni oblik naroda. Jedino sastavljač tobožnje darovnice za Cetinu dopušta sebi slobodu i izabire drukčiju titulu, kojom se dakako odaje kao falsifikator. Intitulacija u tom falsifikatu glasi: Ego Sui-nimir... rex tocius Chroacie simulque Dalmacie!⁴¹² Uzroke drugoj iznimci, Zvonimirovoj zakletvi i darovnici za Vranu,⁴¹³ valja, mislim, tražiti u činjenici da je ispravu vjerojatno sastavljala osoba koja nije bila iz naših krajeva.

Istaknuto je da se zadarske isprave odlikuju posebnim načinom na koji oblikuju intitulacije i devocionu formulu. One nisu, doduše, tako mnogobrojne, ali i među njima ima ipak razlika. Valja, naime, imati na umu činjenicu da su one i opet sačuvane u kartularima, pa je njihovo unošenje ili, možda, sastavljanje prilikom pisanja kartulara pružalo mogućnost pisarima ili sastavljačima da ih izmijene odnosno sastave. Da se to zaista i zbivalo, svjedokom je darovnica za Maon, u kojoj intitulacija s rijetkom, za zadarske isprave, unesenom devocionom formulom,⁴¹⁴ podsjeća na splitske falsifikate. Druga darovnica u korist istog samostana ima, doduše, vrlo interesantnu intitulaciju — ego Cresimir, qui alio nomine uocor Petrus, Croatorum rex Dalmatinorum-que⁴¹⁵ — ali nema, kao ni vladarske isprave ili potvrđnice u korist samostana Sv. Marije devocionu formulu. To što je ona u tobožnjoj darovnici Krešimira IV za Brda⁴¹⁶ ipak unesena, samo je dokaz više za njenu lažnost. Upotreba oznaka političke vlasti nije ustaljena; upotrebljava se i genitivni oblik naroda ili zemlje. Sve zadarske isprave nazivaju Krešimira i Zvonimira vladarima Hrvata i Dalmatinaca, ili češće Hrvatske i Dalmacije. Sličnih se pravila drži pisar odnosno sastavljač Krešimirovih isprava u kartularu rogovske opatiye.⁴¹⁷ Preradba fundacionalne isprave za samostan Sv. Ivana izvrstan je primjer kako može devociona formula dospjeti i u one isprave u kojima se prvobitno nije nalazila.⁴¹⁸ Rapski i paški falsifikati jedva da su mjerodavni u tom pitanju. Oni odražavaju kasnije običaje.⁴¹⁹

Intitulacija privatnih isprava u doba narodne dinastije nije, doduše, od tolike važnosti za povijest, jer je mnogo siromašnija po podacima, ali i u njoj ima dragocjenih podataka. Pogotovu ako su izdavači isprava važni crkveni ili svjetovni dostojanstvenici. Tako su npr. vrlo interesantne intitulacije za-

⁴¹¹ H. Bresslau, n. dj., str. 834.

⁴¹² Doc. str. 116.

⁴¹³ Doc. str. 105. Ego Demetrius... Chroacie Dalmacieque dux.

⁴¹⁴ Diuina gratia largiente. Doc. str. 72.

⁴¹⁵ Priručnik, str. 249.

⁴¹⁶ »Ego Cresimur dei prouidencia rex...«. Kartular sv. Marije, str. 245.

⁴¹⁷ Doc. str. 52—4.

⁴¹⁸ U prerađenu je listinu dodana ova devociona formula: diuina fauente clemencia.

⁴¹⁹ Doc. str. 56, 87, 89.

darskog priora Draga, koji je tačno označavao ne samo opseg svoje vlasti, nego je u ispravu unio i genealoške podatke.⁴²⁰ Budući da su neke isprave sastavljene u trećem licu, u njima je intitulacija izostavljena.⁴²¹ Često isticana grupa oporuka ima, kao i neke druge privatne isprave, intitulaciju nakon arenge.⁴²² U takvim slučajevima intitulacija počinje s riječima *idcirco*, *ideo* ili slično. Inače se u privatnim ispravama mnogo više nego u javnim (vidi Trpimirova)⁴²³ izražava, mogli bismo kazati, neka poniznost ili, možda, neka tobožnja skromnost izdavača. Osobito se takve misli i izreke rado unose u oporuke,⁴²⁴ a upotrebljavaju ih u Zadru i Splitu predstojnici ili predstojnice samostana.⁴²⁵ Upravo taj element u spomenutoj skupini oporuka, a donekle i u samostanskim sastavima, upućuje na drugu polovicu XII st.⁴²⁶ Interesantno je svakako spomenuti da ni jedna isprava iz kartulara samostana sv. Marije ne izražava takve misli poniznosti i pobožnosti. Dakle, sastavljač je upotrebljavao drugi stil!

Prema svemu što je rečeno o intitulacijama vladarskih isprava lako se može razabrati da je nepovoljna tradicija isprava, a time, posve razumljivo, i njihovih pojedinih sastavnih dijelova, pretvorila mogućnost sigurnih zaključaka u više ili manje čvrsta nagađanja. Na žalost, ni ti isprava koju se u novije vrijeme smatra jednim originalom, ne olakšava situaciju. To je fundacionalna isprava samostana sv. Ivana biogradskog.⁴²⁷ Nagy je s namjerom da protumači njen neobični protokol pretpostavljao da je sastavljena po destinataru, tj. opatu sv. Ivana. Ali opat — ako su te pretpostavke tačne — naziva Krešimira IV rex Chroatorum et Dalmatinorum, a on sam sebi ne daje nikakve titule. Kad bismo željeli i dalje kombinirati, onda bismo mogli reći da je to zato, jer je original skraćen, jer je to što ondje ne nalazimo pisar izostavio itd. No, sve bi to i opet bila kombinacija izmišljena samo zato što se u ispravi nalaze pogreške koje na drugi način ne možemo opravdati! Jer tako dugo dok paleografski kriterij nije potpuno siguran vodič — a to je jedina isprava koja bi omogućila paleografsku analizu — diplomatičke formule, zbog svoje raznolikosti, malo pomažu pri zaključivanju. Sve to još jednom ukazuje na to kakav je oprez potreban kad se u historiografiji pristupi zaključivanju na osnovu ove formule.

Zbog svoje osnovne forme, hrvatska vladarska isprava nema u protokolu neke manje formule, koje doduše nisu tako bitne, ali su značajne za određenu vrstu vladarskih isprava. To su *adresa* ili *inscriptio*,⁴²⁸ tj. podaci o destinataru ili o onoj osobi kojoj je darovnica upućena. Adresa je kao sastavni dio rimske

⁴²⁰ Npr. Doc. str. 157.

⁴²¹ Doc. str. 21, 48, 59, 99, 110.

⁴²² Doc. str. 17, 26, 47, 175.

⁴²³ *licet peccator!* Doc. str. 3.

⁴²⁴ Doc. str. 17, 26, 47.

⁴²⁵ Doc. str. 69, 144, 120.

⁴²⁶ Katarina (Chaza) predstojnica samostana sv. Benedikta kaže slično za sebe g. 1171: *ego Chaza dei nutu quamuis indigna, tamen cenobii sancti Benedicti abbatis* (CD II, str.131).

⁴²⁷ Doc. str. 51; vidi bilj. 352.

⁴²⁸ H. Bresslau, n. dj., str. 43; A. Giry, n. dj., str. 534.

epistole preuzeta osobito u kraljevske litterae, akte, dakle isprave, u kojima su sadržani kraljevski nalozi. Takvih isprava nema među diplomama Trpimirovića. Štaviše, nema ni one najopćenitije adrese kraljevskih akata — omnibus Christi fidelibus, omnibus presentibus et futuris itd.

Izuzevši Zvonimirovu ispravu hrvatska vladarska isprava nema ni *salutatione*⁴²⁹ (salutem, salutem et pacem, apostolicam benedictionem itd.), s kojom protokol javnih isprava ponekad završava.

⁴²⁹ A. Giry, *n. dj.*, str. 536.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XVIII

1965

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB